

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

**Reflexe zábavy, her a odpočinku v pozdně
středověkých iluminacích**

Vypracovala: Helena Slepíčková

Vedoucí práce: PhDr. Roman Zaoral

Praha 2022

Abstrakt

Tato bakalářská práce se zabývá pozdně středověkými iluminacemi jako bohatým zdrojem informací k tématu her, zábav a odpočinku v každodenním životě měšťanů, aristokratů a venkovanů. Během výzkumu bylo analyzováno bezmála čtyři sta středověkých rukopisů a jejich zlomků vzniklých v období od začátku 13. stol. do konce 15. stol., z nichž byl proveden úzký výběr dvou desítek děl různých žánrů a různé provenience, jimž se bakalářská práce věnuje konkrétně. Prostřednictvím výběru rukopisů práce sleduje náměty iluminací v souvislosti se žánrem rukopisného díla, zajímají ji zobrazené aktivity související s odpočinkem a zábavou v různých sociálních prostředích. Bakalářská práce využívá poznatků literatury zaměřené na každodenní život ve středověku, k analýze používá především digitalizovaná rukopisná díla.

Abstract

This bachelor thesis deals with late medieval illuminations as a rich source of information on subject of games, amusement and relaxation in the daily lives of burghers, aristocrats and rustics in the period between the 13th and 15th centuries. During the research, almost four hundred medieval manuscripts and their fragments were analysed, from which a narrow selection of two dozen works of various genres and different origins was made, which the bachelor thesis specifically deals with. Through the selection of manuscripts, the work follows the themes of illuminations in connection with the genre of the manuscript, it is interested in the activities shown related to relaxation and amusement of various social environments. The bachelor thesis uses the knowledge of literature focused on everyday life in the Middle Ages and for the analysis uses mainly digitized manuscripts.

Klíčová slova: rukopis, iluminace, zábava, hry, volný čas, pozdní středověk

Key Words: manuscript, illuminations, amusement, games, leisure, the late Middle Ages

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 10. června 2022

.....

Helena Slepíčková

Poděkování

Děkuji PhDr. Romanovi Zaoralovi za to, že mi věnoval svůj čas a konstruktivně vedl moji práci. Po celou dobu přípravy bakalářské práce mi poskytoval užitečné připomínky a rady. Moje poděkování patří všem, kteří mě trpělivě podporovali nejenom v době výzkumu pro bakalářskou práci, ale po celou dobu studia.

OBSAH

Abstrakt

1. ÚVOD	6
1.1 Předmět výzkumu a formulace výzkumných otázek	7
1.2 Charakteristika literatury.....	7
1.3 Charakteristika pramenů	11
1.4 Metody zpracování	15
2. ZÁBAVA, HRY A ODPOČINEK NA STŘEDOVĚKÝCH ILUMINACÍCH	19
2.1 Vnímání času ve středověku	19
2.2 Hry typické pro dvůr, město a venkov-jejich význam v životě středověkého člověka ..	20
2.3 Městské prostředí jako příležitost k zábavě	24
2.4 Zábava a hry na aristokratickém dvoře.....	28
2.5 Čas odpočinku a veselí na venkově.....	33
3. SHRUTÍ POZNATKŮ – KOMPARACE OBRAZOVÝCH VÝPOVĚDÍ ILUMINACÍ	36
3.1 Venkov, město, dvůr – specifika zobrazení zábavy a her v závislosti na sociálním prostředí	36
3.2 Literární žánr rukopisů a iluminované motivy na téma zábavy a odpočinku	38
4. ZÁVĚR	41
5. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY	43
5.1 Seznam pramenů.....	43
5.2 Seznam literatury	45
6. OBRAZOVÁ PŘÍLOHA	49

1. ÚVOD

Všechno má svůj čas. Lidský život začíná dětstvím a mládím se vine k dospělosti, pokračuje zráním, dovršuje jej stáří. Jeho jednotlivé etapy jsou spojovány s různou mírou životních sil a s rozdílným sklonem k životní náplni, kterou tvoří práce, zábava a odpočinek. Prací člověk dobývá své materiální jistoty a určuje své postavení v sociálním světě. Součástí jeho vnitřního života – a dost možná právě lidskou podstatou - je přirozený sklon ke hře, při níž se člověk spontánně otevírá světu. Podle fenomenologa Finka existuje pět základních modů bytí, jimiž jsou smrt, láska, práce, hospodaření a hra. Hra je metaforou světa.¹ Rovněž „středověký život je naplněn hrou – a to rozpustilými lidovými hrami i zjemněnými hrami dvorními, rytířskými, šlechtickými.“² Ve středověku ještě neexistoval pojem „volný čas“ tak, jak jej chápeme dnes. Úsilí o získání živobytí nebo prestiže však vyvažovala přirozená touha po odpočinku a občerstvení, bez kterých by nebylo možno nabrat nové síly k dalšímu výkonu. Pravidelný rytmus dne určovala roční období, lidské aktivity ovlivňovala doba světla mezi východem a západem slunce. Pro středověkého člověka nastával jeho „volný čas“ mezi okamžikem ukončení práce a ulehnutím ke spánku. Právě to byla doba, kdy se leccos smělo či mohlo dělat (v latině sloveso „licere“ – smět, moci),³ doba vhodná pro ukrácení dlouhé chvíle, doba zábav a odpočinku, kterou disponovaly ve středověku všechny sociální vrstvy.⁴

Vydatným pramenem informací vypovídajících o každodenním životě ve středověku jsou iluminace. Jejich ikonografie je tematická a natolik rozmanitá, že významnou měrou přispívá k rozšíření poznání o každodenním životě středověkého člověka. Ráda bych zjistila, co přinese pokus zkoumat iluminace se zájmem zhlédnout na nich tak příjemné a obohacující fenomény, jimiž jsou zábava, hra a odpočinek – tedy to, co je součástí lidského života od počátku jeho existence. Čím tíživěji totiž působila na člověka hluboká únava po výkonu a trvalé napětí v nejistotě či v nebezpečí, tím vnímavěji jím mohl být přijímán kvalitní odpočinek a lákavá možnost zábavy, kterou nabízely dobové možnosti a zvyky.

¹ FINK Eugen, *Oáza štěstí*, Praha 1992: Mladá fronta, s. 23

² MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích, 1. a 2. díl*, Praha 2001, Academia, s. 509

³ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, s. 13

⁴ MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích, 1. a 2. díl*, Praha 2001, Academia, s. 509

1.1 Předmět výzkumu a formulace výzkumných otázek

V bakalářské práci se zaměřím na výzkum iluminací ve středověkých rukopisech latinské kultury z období od 13. do 15. století. Jedná se jen o malou sondu, která je vzhledem k velkému množství dochovaných pramenů pouze nakročením ke zkoumání, které by k dosažení alespoň dílčí komplexnosti potřebovalo velmi dlouhý čas k provedení a zaznamenání rozsáhlého průzkumu v dochovaných iluminacích. Můj výzkum je z velké části pouhým průzkumem v rozsáhlém terénu a platnost mých zjištění bude omezená. K výzkumu budu využívat především digitalizované rukopisy uložené ve sbírkách institucí České republiky a v digitalizovaných knihovnách – v Rakousku, ve Francii, ve Švýcarsku, ve Velké Británii a ve Vatikánu. Pro výzkum zadaného tématu práce využiji ikonografii iluminací související se zábavou a odpočinkem v prostředí aristokratického dvora, města a venkova. Vzhledem k rozsahu práce se nevěnuji mnišskému prostředí, i když jsem si vědoma skutečnosti, že zábava před branou kláštera bez povšimnutí stát nezůstávala. Sleduji, jaké druhy zábav a her jsou na iluminacích zachyceny, dbám na pozornou interpretaci zobrazovaných činností a dějů. Předpokládám, že iluminované rukopisy, které vznikly jako nákladná zakázka pro urozeného donátora, představí především prostředí světa urozených. Jak se bavili dospělí urození lidé? Jaké druhy zábavy nabízelo dospělým městské prostředí? Jsou iluminace rovněž pramenem, který obohatí poznání o každodenním životě venkovanů? Při jakém druhu zábavy jsou zobrazovány ženy? S čím souvisí proměna zobrazovaného prostředí na iluminacích? Souvisí zobrazované prostředí výhradně s osobou donátora a se sociálním prostředím jeho života nebo měl iluminátor prostor i pro svoji invenci? Souvisí náměty iluminovaných obrazů s literárním žánrem rukopisu? Byl nějaký druh zábavy spjat s určitým geografickým horizontem a souviselo takové vymezení s vyznáním náboženské víry tamních obyvatel? Iluminované rukopisy jsou bohatým zdrojem materiálu k mému výzkumu, ten však omezí vybrané období vzniku rukopisů, kterým je období pozdního středověku (13. – 15. století). Předmětem zkoumání je jen omezený počet rukopisů. Dílčí, ale zajímavé, výsledky může přinést komparace iluminací z rukopisů různé provenience a různých žánrů.

1.2 Charakteristika literatury

Během studia se mi podařilo shromáždit poměrně bohatý výběr literatury, která se zabývá iluminacemi ve středověkých rukopisech. Tato literatura je jedním z východisek k mé práci, protože je pro mne prvním a důležitým zdrojem inspirace a poznání. Druhým východiskem

je literatura, která zkoumá a popisuje každodenní život ve středověku, přičemž sleduje především téma zábavy a odpočinku.

Rozsáhlé téma středověké knižní malby je v současné době zpracováno především v publikacích Pavla Brodského a Viktora Kubíka. Kniha Pavla Brodského *Krásy českých iluminovaných rukopisů*⁵ nabízí badateli základní poznání o iluminacích vzniklých na teritoriu Čech a Moravy. Přehledná typologie výzdoby rukopisů vysvětlená v kontextu četných vyobrazení vede k orientaci v poměrně složitém názvosloví, jehož znalost je nutná pro následnou formální a ikonografickou analýzu iluminovaného obrazu. Podrobné katalogizační dílo, jímž se Pavel Brodský společně s Martinou Šumovou zaměřili na soupis iluminovaných památek uložených na území České republiky (*Iluminované rukopisy v archivech na území Čech*,⁶ *Iluminované rukopisné zlomky z oblasti latinské kultury ve sbírce SGK Národní galerie v Praze*,⁷ *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze*)⁸ rozšiřuje poznání v oblasti žánrů středověké literatury i v možnostech ikonografické analýzy. Ve sbírkách institucí na území Čech a Moravy se nacházejí iluminovaná díla různé proveniencie, vzniklá v klášterních i městských dílnách za podpory církevních, šlechtických i městských donátorů. Badatel se díky podrobným popisům jednotlivých manuskriptů, iluminací či zlomků iluminací zapsaných v katalogích seznamuje s původem a účelem díla, sleduje jednotlivá výtvarná hodnocení, získává poučení o slohovém a chronologickém zařazením každé iluminace. Součástí katalogů je podrobná formální a ikonografická analýza děl. Studium katalogů pro mne bylo důležité pro získání všeobecných základních informací o iluminacích.

Práce Viktora Kubíka se specializují na problematiku ornamentiky, jejíž tvarosloví – pokud je odborně a s hlubokou zkušeností interpretováno – vede k rozpoznání přesného původu iluminace. Ornamentika se liší svým rozvržením na stránce rukopisu, expanduje do bordur, její tvarosloví se proměňuje podle zvyklostí určité dílny a v závislosti na provenienci rukopisu se liší nejenom způsobem provedení figurálního obrazu, rovněž však jeho význam v celkové kompozici strany rukopisu. Pro interpretace zobrazených dějů, kterými se zabývá

⁵ BRODSKÝ, Pavel. *Krásy českých iluminovaných rukopisů*. Praha: Academia, 2012. ISBN: 978-80-200-2175-5

⁶ BRODSKÝ Pavel, ŠUMOVÁ Martina, *Iluminované rukopisy v archivech na území Čech*, Praha 2017: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, ISBN 978-80-87782-79-8

⁷ BRODSKÝ Pavel, ŠUMOVÁ Martina, *Iluminované rukopisné zlomky z oblasti latinské kultury ve Sběrce grafiky a kresby Národní galerie v Praze*, Praha 2020: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, ISBN 978-80-88304-53-1, ISBN 978-80-7035-771-2

⁸ BRODSKÝ Pavel, *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze*, Praha 2000: KLP, ISBN 80-85917-78-5, ISSN 0585-5691

tato bakalářská práce, je dobré mít na paměti výsledky Kubíkovy komparace českých, francouzských, anglických a italských figurálních zobrazení v droleríích a v dolních bordurách stránek.⁹ Z Kubíkova článku o kuželkářích v českých středověkých kancionálech čerpá tato práce jeden z konkrétních motivů hry a poučuje se o možnosti interpretace, která bere na zřetel rovněž možný významový posun v kontextu určitého časového období.¹⁰

Iluminace do kontextu středověkého umění v Čechách a na Moravě zasazuje dílo Josefa Krásy, které je vedle rukopisů zaměřeno na nástěnnou malbu a sochařství.¹¹ Prostor a symboliku nezbytnou při ikonografickém výkladu představuje a v souvislostech vysvětluje dílo Karla Stejskala.¹² Práce Jana Royta mají na zřeteli okamžik, kdy umělecká produkce vznikající na základě inspiračních a iniciačních zdrojů z císařského dvora Karla IV. v Praze udávala tón ostatní Evropě¹³ a pro tuto bakalářskou práci je neméně důležitý Roytův rozbor středověké symboliky, který přináší *Slovník symbolů* připravený společně s Hanou Šedinovou.¹⁴

Literatura o iluminovaných rukopisech a iluminacích mi poskytla základ pro prvotní orientaci v dané problematice ve vydatném historickém prameni, ze kterého mám čerpat odpovědi na stanovené otázky. V práci mi nejde o umělecko-historický rozbor iluminací, ale o jejich tematickou škálu v kontextu způsobů trávení volného času v jednotlivých sociálních prostředích pozdně středověké společnosti. Rozbor estetických hodnot děl a jejich stylové závislosti je nezbytný pro ukotvení díla v kontextu doby a dobové produkce - ustupuje však poněkud do pozadí, neboť pro badatelský cíl práce je důležitá především míra zřetelnosti a realistického podání dějů na iluminacích. Zmíněná literatura mě rovněž směřovala ke konkrétním iluminovaným rukopisům, na které zaměřím svoji pozornost.

Každodenní život ve středověku podle prostředí, dále způsob vnímání času a vliv ročních období na pravidelnost opakujících se lidských činností, také rozmanitost způsobů odpočívání a oblibu jednotlivých her, mi přiblížili autoři nahlížející ve svých dílech

⁹ BRODSKÝ, Pavel, Kateřina SPURNÁ, Marta VACULÍNOVÁ, ed. *Liber viaticus Jana ze Středy*. Praha: Academia, 2016. ISBN: 978-80-200-2553-1

¹⁰ KUBÍK, Viktor. Na okraj vývoje funkce výzdoby bordur aneb kuželkáři v českých středověkých kancionálech. In: *Ústecký sborník historický Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: ONV a Okresní archiv v Ústí nad Labem, 2004, s. 305-326. ISSN: 0231-9349

¹¹ KRÁSA, Josef a Karel STEJSKAL, *České iluminované rukopisy 13-16. století*. Praha: Odeon, 1990. České dějiny (Odeon). ISBN: 80-207-0114-1

¹² STEJSKAL, Karel. K problematice iluzivního prostoru v gotické knižní malbě. In: *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Z dějin umění*. Praha: Universita Karlova, [1992]-V (1992), 75-90. ISSN: 0567-8293

¹³ ROYT Jan, *Praha Karla IV.*, Praha 2016, Karolinum, ISBN:978-80-246-3116-5

¹⁴ ROYT Jan, ŠEDINOVÁ Hana, *Slovník symbolů*, Praha 1998: Mladá fronta, ISBN 80-204-0740-5

středověk a raný novověk z různých perspektiv. Zatímco Norbert Ohler v knize *Válka a mír ve středověku*¹⁵ podrobně vykresluje obraz života ve víru válečných událostí, Jean Verdon v díle *Volný čas ve středověku*¹⁶ přináší charakteristiku svátků, her, času k odpočinku a času k práci v průběhu celého liturgického roku. Zmiňuje množství tradičních zábav a slavností, cituje z dobových literárních pramenů, zajímá jej prostředí venkova i zábava intelektuálů. Verdonův výklad se soustředil především na tradici francouzskou. Chiara Frugoni se komplexně zaměřila na život středověkého města. V knize *A day in A Medieval City*¹⁷ si všímá všech sociálních prostředí a podává přehledný obraz života městských obyvatel v různých aspektech, přičemž především 3. kapitola knihy přispěla k tématu této práce. O tom, podle jakého zvyku a jakou zábavou rádi vyplňovali čas „volna“ dvořané, měšťané i venkované, přehledně píše Josef Macek v rozsáhlém díle, které se věnuje období vlády Vladislava Jagellonského.¹⁸ Podrobný popis jednotlivých oblíbených her „staročeských“ s vysvětlením jejich dobových názvů, jejichž původ se odvozuje často z němčiny a z francouzštiny, zaznamenal Čeněk Zíbrt.¹⁹ Jeho výklad mi pomáhal správně interpretovat zobrazené hry, pomáhal rovněž při vyhledávání určitých her v cizojazyčných rejstřících (např. pojem „jeu de paume“ ve francouzštině odpovídá českému názvu hry „koule“ či „koulená“, ale často takto bývá označovaná jakákoliv hra s míčem, nejenom s koulí). Jak správně studovat rozsáhlé množství ikonografického materiálu, jak jej zpracovávat, nač při studiu upřít svoji pozornost a jaká možná úskalí nespustit ze zřetele při vyhledávání, při analýze a porovnávání velmi přehledně vysvětluje Václav Husa v doprovodném textu k ikonografickému atlasu *Homo faber*.²⁰ Porozumění iluminovaným obrazům a snaha o přesnou interpretaci jejich významu by byly jen málo možné bez vzhledu do každodenního života středověkého člověka, bez představy o rytmu dní všedních i svátečních. Stejně tak by bylo těžké hodnotit význam iluminací bez alespoň částečného pochopení fungování dílen kaligrafů a iluminátorů, které pracovaly v klášterech či v městech podle zadání církve či pro světského objednavatele. S takovým prostředím seznamují texty Hugh Lawrence,²¹

¹⁵ OHLER Norbert, *Válka a mír ve středověku*, Praha 2004: H&H, ISBN 80-86022-91-9

¹⁶ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7

¹⁷ FRUGONI Chiara, *A day in Medieval City*, Chicago: The University of Chicago, 2005. ISBN 0-226-26634-6

¹⁸ MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích, 3. díl*, Praha 1998, Academia, ISBN 80-200-0629-X

¹⁹ ZÍBRT Čeněk, *Z her a zábav staročeských*, Velké Meziříčí 1889, Nakladatelství J. F. Šaška

²⁰ HUSA, Václav, *Homo faber*. Praha: Academia, 1967

²¹ LAWRENCE, Hugh. *Dějiny středověkého mnišství*, Praha 2001: Vyšehrad, ISBN 80-85959-88-7

Roberta G. Calkinse,²² Christophera de Hamela,²³ Nigela J. Morgana,²⁴ Viktora Kubíka, Karla Stejskala a další.

1.3 Charakteristika pramenů

Iluminované rukopisy jsou hmotným pramenem, který podává multidisciplinární informaci, neboť reprezentuje představy a možnosti zadavatele, vypovídá o schopnosti a umění samotných tvůrců – kaligrafů i iluminátorů, dokládá řemeslné dovednosti a zvyklosti, tak, jak se proměňovaly v běhu času. Středověký rukopis je navíc nositelem literárního a výtvarného obsahu, má rozmanitou náplň v písmu i v obraze. Často jen drobný vedlejší obrázek podává cenné informace o prostředí a sociálních podmínkách nebo spolu s hlavním dějem představuje i překvapivý detail. Pro tuto práci je rozhodující správná interpretace významu zobrazených dějů a tím se ikonografická dokumentace pro osvětlení dějin hry a odpočinku stává prvořadým pramenným svědectvím. Orientace v impozantním množství dochovaných rukopisných památek není jednoduchá, pomohla mi především literatura, která udávala hlavní směr výběru. Ten byl nejprve omezen kritériem doby vzniku rukopisu a postupně, s přibývajícím zkušeností v práci s databázemi, jej omezoval rovněž výběr žánru.

Iluminované rukopisy jsem vyhledávala prostřednictvím internetových obrazových databází, jenom některé byly k dispozici v soudobých edicích. Využívala jsem především digitalizované rukopisy uložené v univerzitní knihovně v Oxfordu ve Velké Británii (Bodleian Libraries University of Oxford), dále digitalizované rukopisy uložené v Morganově knihovně v New Yorku (The Morgan Library & Museum, New York), v Rakouské národní knihovně ve Vídni (Österreichische Nationalbibliothek, Vídeň, dále jen ÖNB), ve Vatikánské knihovně (Biblioteca Apostolica Vaticana, Řím, dále jen Vat.), v Britské národní knihovně v Londýně (The British Library, Londýn), ve Francouzské národní knihovně v Paříži (Bibliothèque nationale de France, Paříž, dále jen BnF), ve švýcarské nadaci Martina Bodmera (Foundation Martin Bodmer), v královské knihovně v Escorialu a v Museu Condé v Chantilly.

²² CALKINS, Robert G., *Programs of Medieval Illumination*. Spencer Museum of Art: University of Kansas, 1984. ISBN 9780913689127

²³ HAMEL, Christopher de, *Medieval craftsmen : scribes and illuminators*. London, British Museum Press 1999. ISBN 0-7141-2049-9

²⁴ MORGAN, Nigel J., Aspects of colour in English and French manuscript painting of the late 13th Century. *Europäische Kunst um 1300*. Wien: Herman Böhlau Nachfolger, 1986 s. 111-116. ISBN: 3-205-06386-4

V knihovnách českých kulturních a vzdělávacích institucí jsem analyzovala edice některých významných rukopisů (Knihovna Národní galerie v Praze ve Šternberském paláci, Knihovna regionálního muzea v Litomyšli, Knihovna Fakulty restaurování Univerzity Pardubice v Litomyšli). Některá stěžejní díla jsou zcela nepřístupná – jedná se o díla v soukromém držení sběratelů či církevních řádů. Mnohá díla v českých sbírkách jsou hůře dostupná než díla uložená v zahraničních knihovnách, protože nejsou digitalizovaná.

Při hledání odpovědi na výzkumné otázky bylo potřeba prozkoumat různé žánry rukopisných děl uložených ve sbírkách knihoven. Nejde jen o knihy liturgické povahy – bible a její komentáře, žaltáře, breviáře, hodinky, kancionály. Jsou to také díla teologická a filosofická, juristická, lékařská a přírodovědná, učebnice, beletristická díla a díla přesně oborově zaměřená. Analýzou k této práci prošlo na čtyři sta rukopisných děl a jejich zlomků. Omezený rozsah práce se však zaměřil jenom na několik vybraných rukopisů, resp. na manuskripty, které významněji vypovídaly ke zvolené tematice. Z liturgických knih byly vybrány knihy hodinek, žaltáře, antifonář, graduály a bible. Tři vybrané rukopisy reprezentují monograficky zaměřená díla, která se věnují konkrétním hrám a zábavám. Ve výběru je zařazen jeden moralistní spis a jeden spis zaměřený na věk člověka – na mládí, dále tři rukopisné knihy rytířských příběhů (román, epická báseň, lyrika). Jedno dílo zastupuje spisy naučného mravokárného charakteru.

Stručná charakteristika vybraných rukopisů:

Ve výběru jsou zastoupeny rukopisy různých žánrů, které obsahují iluminace zobrazující co nejširší škálu her a zábav souvisejících s prostředím aristokratického dvora, města a venkova. V následujícím výčtu nejsou rozdělena podle toho, jaké určité sociální prostředí zobrazují, protože obraz každodenního světa se do nich promítá ve své komplexnosti – i luxusně vypravený rukopis určený k privátnímu používání obsahuje v obrazové výzdobě nejenom výpověď o každodenních aktivitách aristokratů, součástí jeho výzdoby je rovněž záznam aktivity neurozených. Pozornost je soustředěna na vyobrazení společenských her a zábav, stolních her a pohybových či sportovních aktivit, na lovecké, turnajové a galantní scény, na odpočinek.

V polovině 15. stol. vznikly dvě luxusní knihy hodinek, které byly k výběru rukopisů analyzovaných touto prací zařazeny pro bohatý obsah iluminací vážících se k zadání, navíc zahrnují vyobrazení z různých sociálních prostředí. V prvním případě se jedná o *Přebohaté hodinky vévody z Berry* (sign. 65, Musée Condé, Chatilly), na jejichž výzdobě pracovali

nizozemští mistři Bratři z Limburka angažovaní na francouzském královském dvoře.²⁵ Druhý luxusní rukopis, *Kniha hodinek pro Yolandu de Lalaing* (sign. MS Douce 93, Bodleian Library), vznikl v Utrechtu pro privátní potřebu manželky Reinouda II. van Brederode, vrchního představitele utrechtské městské rady v roce 1445. Iluminace tohoto rukopisu jsou připsány Mistru Hodinek biskupa Gijsbrechta van Brederode²⁶ a obsahují zobrazení četných loveckých scén, lučištníků a zápasníků. Další vybrané knihy hodinek reprezentují tvorbu 15. století a uloženy jsou v oxfordské knihovně a v Morganově knihovně. *Hodinky* (sign. MS Douce 62, Bodleian Library) vznikly kolem roku 1400 ve Francii či v Itálii pro pařížského objednavatele a jejich iluminace jsou připsány mistru, jenž prošel boloňským školením. Tento rukopis je ve výběru zařazen pro obsah několika vyobrazení míčových her, pro vyobrazení zápasníků a jedné galantní scény. *Hodinky* (sign. MS M 287, Morgan Library) severofrancouzské či vlámské provenience jsou datovány rokem 1445 a foliant s motivem zvěstování o narození Krista zachytil tanec pastýřů. Rovněž druhé *Hodinky* francouzské provenience z Morganovy knihovny (sign. MS M 1001, Morgan Library) datované rokem 1475 obsahují iluminaci s oslavou narození Krista. *Hodinky Engelberta z Nassau* (sign. MS Douce 219) patří k bohatě iluminovaným rukopisům z dílny Mistra Marie Burgundské²⁷ a poskytly pro tuto práci vyobrazení sokolníků.

Jedním z nejvýpravnějších děl s obsahem iluminací vhodných pro analýzu v této práci je *Luttrellův žaltář* (sign. MS 42130, British Library) severoanglické produkce první poloviny 14. století. Sir Geoffrey Luttrell z Irnhamu objednal luxusně vypravené dílo, jehož obrazová výzdoba zaznamenává čas práce i čas odpočinku tak, jak se odehrávaly v průběhu roku na jeho panství.²⁸ Do této bakalářské práce je z *Luttrellova žaltáře* zařazeno několik iluminací zobrazujících život urozených i jejich poddaných, jde o vyobrazení stolních her i společenských zábav, sport reprezentuje vyobrazení lukostřelby, lov je zastoupen dvěma iluminacemi se sokolníky, jedna iluminace představuje medvědáře, jedna hráče kuliček a zastoupen je i turnajový zápas. *Vlámský Žaltář* (sign. MS Douce 6, Bodleian) z oxfordské

²⁵ ALEXANDER, Jonathan J. G. The Limbourg Brothers and Italian Art: A New Source. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* [online]. 1983, 46(4) [cit. 2021-4-29]. ISSN 00442992. Dostupné z: doi:10.2307/1482217

²⁶ MARROW James H., Book of hours, use of Utrecht Masters of Gijsbrecht van Brederode. In: *Beyond words – illuminated manuscripts in Boston collection*. Boston: Boston College, McMullen Museum of Art 2016, s. 160

²⁷ ALEXANDER, Jonathan, J. G., The Master of Mary of Burgundy: A Book of Hours for Engelbert of Nassau. New York: George Braziller, 1970. ISBN: 0807605786

²⁸ BROWN, Michel, P., *The World of the Luttrell Psalter*. London: The British Library, 2006. ISBN: 0712349596

knihovny pocházející z Gentu a datovaný k roku 1320 přispěl do analýzy této práce iluminacemi s postavami žonglerů, dále motivem tančící dívky, lovců ptactva, hráčů hry „strike the pot“ a postavy vyfukující bubliny. Do výběru iluminací byly zařazeny i další dva žaltáře z oxfordské sbírky, z nichž první – *Cestovní žaltář* (sign. MS Liturg. 396, Bodleian) – vznikl ve Flandrech v letech 1250-1260 a z jeho kalendária pochází iluminace s motivem odpočívající postavy. Druhý je *Žaltář* (sign. MS Douce 5, Bodleian) rovněž vlámského původu vytvořený mezi lety 1320-1330, z něhož byla vybrána iluminace s kejklířem a pištcem. Nejstarší ze žaltářů ve výběru je *Žaltář Anselma z Canterbury* (sign. MS Auct. D. 2. 6., Bodleian) z jehož kalendária přispívá k tématu práce vyobrazení hodujícího šlechtice.

Do výběru byly zařazeny tři liturgické zpěvníky, v nichž analýza sledovala motiv hráčů kuželek. *Antifonář z Bilyny* (sign. MS 85, SOkA Teplice) ze sbírky rukopisů uložených ve Státním okresním archivu v Teplicích vznikl na počátku 70. let 14. století. Do fondu teplického Regionálního muzea patří *Teplický graduál Jana Táborského z Klokotské Hory* (sign. MS 1, RM Teplice) datovaný do roku 1565 a ze Státního okresního archivu v Lounech je *Lounský graduál Pavla Mělnického* (sign. I. G. 8 b., SOkA Louny) datovaný do roku 1530. Oba graduály překračují dobou svého vzniku časové vymezení této práce, ale jejich zařazení do výběru bylo důležité pro ukázkou interpretačního posunu v závislosti na době vzniku díla.

Jako bohaté zdroje iluminací na dané téma byla do výběru zařazena tři díla monotematického zaměření, která se věnují především určité oblasti osobního zájmu zadavatele a s tím souvisí i náměty obrazové výzdoby. Nejstarším z nich je rukopis *O umění lovu s ptáky* (sign. MS 12400, Bibliothèque nationale de France, Paris), sepsaný v polovině 13. století za osobní účasti císaře Fridricha II. (1194-1250), jenž vznik rukopisu nejenom inicioval, ale vložil do něj záznam svých osobních zkušeností z lovu s dravými ptáky, rovněž obecné ornitologické znalosti a podrobnosti týkající se výcviku ptáků. V této práci je z rukopisu použita iluminace s vyobrazením sokolníků. Na konci 13. století vznikla *Knihy her* (uložena Monasterio y Sitio de El Escorial en Madrid) na objednávku Alfonse X. Kastilského, jenž proslul jako schopný literát a v tomto rukopise zaměřil svoji pozornost na historii stolních her – šachu, kostek a dámy.²⁹ Na četných iluminacích jsou podrobně zachyceny herní situace i hráči, pravděpodobně z různých sociálních prostředí. Třetí monograficky zaměřený rukopis, jehož luxusně provedené iluminace doplňují záznam velkých osobních zkušeností a oddaného zájmu o vše, co souvisí s lovem, je *Knihy o lovu*

²⁹ JALUŠKA Matouš, *Sto písní o Marii. Toledský Kodex Cantigas de Santa Maria krále Alfonse X. Učeného*, Praha 2019: Univerzita Karlova, FFa. ISBN: 978-80-7308-942-9

Gastona z Foix (sign. MS. Fr. 616, Bibliothèque nationale de France, Paris). Iluminace podávají obraz honiteb, rovněž však zájmu o psí smečku – o její výcvik a péči o ni.

Ze středověké rytířské literatury jsou vybrány iluminace zobrazující turnajová klání, lovecké motivy, společenské slavnosti i hru stolních her. Ve výběru je zařazeno legendární prozaické dílo *Rytířský román o králi Artušovi* (sign. MS. Ashmole 828, Bodleian), které vznikalo v mnoha opisech, přičemž vybranou verzí je rukopis ze začátku 14. století francouzského původu uložený v oxfordské knihovně.³⁰ *Wilehalm* (sign. Cod. 2670, Osterai), představuje populární dílo epické poezie autora Wolframa von Eschenbacha. Iluminace objevená v tomto rukopise představuje urozené hráčky šachů. Ve sbírce rytířské lyriky *Pěvec z Provence* (sign. BNF Fr. 854, FRRR) analýza objevila iluminaci s hráčem kostek.

Italskou provenienci zastupuje spis o lidském věku datovaný rokem 1456 nazvaný *Věk mládí* (sign. MS Canon Ital. 38, Bodleian). Jeho obrazová výzdoba je střídáma a jednoduchá, ale přináší zajímavou iluminaci k tématu lovu.

Velmi zajímavý žánr pro výpověď o zábavě a odpočinku představují mravokárné spisy. Spis Huga von Trimberga nazvaný *Kurýr* (sign. MS M. 763, Morgan) patřil k populárním spisům, které byly opisovány v průběhu několika staletí. Obsahuje několik iluminací na téma zábav a her zařazených ve výběru v této práci. Ačkoliv byla pro analýzu vybrána mladší verze z konce 15. století, jsou v digitalizované podobě dobře dosažitelné i některé verze starší, což umožnilo zajímavou komparaci.

1.4 Metody zpracování

Práce s iluminovanými rukopisy se odvíjela postupně v několika fázích za použití analýzy obrazových pramenů a komparativní metody výzkumu. Analýza obrazových pramenů znamenala sledování motivů zaznamenaných v iluminacích, nevěnovala se rozboru výtvarného díla ve smyslu hodnocení jeho kvality – nešlo tedy o práci s ikonografickou metodou tak, jak ji používají historici umění (podrobně Blanka Altová v metodologické příručce *Texty k historickému prosemináři*)³¹, šlo o sledování reálného záznamu a pokud možná o přesnou interpretaci vyobrazení. Komparativní, srovnávací, metoda uplatněná podle pravidel Miroslava Hrocha³² předpokládá v první řadě rozhodnutí, co je předmětem

³⁰ WILD Tessa, William Morris and his Palace of Art. Londýn 2018: Philip Wilson Publishers. ISBN: 1781300550

³¹ HIML, Pavel, Tuček, Jan a kol., *Texty k historickému prosemináři*, Praha: FHS UK, s. 107-114

³² HROCH, Miroslav, *Hledání souvislostí: Eseje z komparativních dějin Evropy*, Praha: SLON, 2016, ISBN: 978-80-7491-232-6, s. 29-40

srovnávání a dále ujasnění sledovaného cíle, následuje zařazení sledované struktury v časové ose, dále potom stanovení kritérií, podle kterých bude komparace prováděna. V této práci podléhají komparaci iluminace rukopisů latinské kultury vzniklé v období mezi 13. a 15. stoletím, komparativní metoda je vedena v perspektivě synchronní i diachronní (podrobně Jan Horský v příručce *Texty k historickému prosemináři*),³³ porovnává různé podoby zobrazených jevů tak, jak jsou zachyceny v rukopisech různé provenience. Sledovala jsem v rukopisech výskyt iluminací s motivem zábav, her a odpočinku. Snažila jsem se zachytit co nejvíce vyobrazení aktivit vztahujících se k danému tématu. Každý zachycený iluminovaný obraz s takovým motivem jsem interpretovala a sledovala na něm reálně vyobrazenou činnost se zřetelem k sociálnímu prostředí, k němuž se vyobrazení vztahuje. Sledovala jsem, jak jednotlivá vyobrazení souvisí s objednavatelem rukopisu a s literárním žánrem, v jehož výzdobě se nachází. Zajímalo mě, zdali na zobrazené aktivity má vliv doba vzniku a původ díla.

V první fázi jsem se věnovala heuristice: vyhledávala jsem v digitalizovaných zdrojích či v knihovnách a vybírala jsem iluminace vážící se k zadání práce. Brala jsem v potaz kontext celého rukopisu, v němž se iluminace nachází. Úspěšný pokus při interpretaci nesmí pustit ze zřetele původ, místo a dobu vzniku rukopisu – především si však musí uvědomovat žánr právě zkoumaného rukopisu, protože k žánru se pravidelně váže určitý výtvarný program obrázků. Tato pozornost je obzvlášť důležitá v případě badatelského přístupu, který se pro absenci porozumění psanému textu spoléhá jen na výtvarné vyjádření v iluminaci. Nerespektování tradičních výtvarných programů by vedlo k mylné interpretaci stejně jako vytržení jednotlivé iluminace a její výpovědi z kontextu. Rozhodující pro výběr byla však i míra zřetelnosti a realistické provedení obrázku.

Na iluminaci je možno pohlížet jako na umělecké dílo, které reprezentuje možnosti iniciátora jejího vzniku. Iluminace má rovněž význam didaktický se vztahem k textu, který doprovází – má význam ikonografický a ikonologický.³⁴ Iluminace je třeba chápat jako praktické členění textu, jako logické zvýraznění určitých úseků tak, aby se čtenář rychle orientoval. Základní obsahový rozvrh iluminací nacházíme ve figurálním výjevu ve vnitřním poli iniciály (ten obvykle velmi úzce souvisí s textem, který touto iniciálou počíná), nebo v bordurové výzdobě. Bordurová výzdoba může obrazově rozvíjet hlavní téma textu, který

³³ HIML, Pavel, Tuček, Jan a kol., *Texty k historickému prosemináři*, Praha: FHS UK, s. 31-33

³⁴ BRODSKÝ, Pavel. *Krásy českých iluminovaných rukopisů*. Praha: Academia, 2012. ISBN: 978-80-200-2175-5, s. 17

výtvarně doplňuje. Dále může rovněž souviset s textem předcházejícím nebo následujícím – může však svým obsahem text dokonce nahrazovat a reprezentovat v paralele text, který s myšlenkou psané pasáže souvisí, ale v daném rukopise zapsán není. Bordurová výzdoba však může být i antitezí k hlavnímu výjevu a textu, přičemž se stává vlastně jakousi karikaturou. V každém případě však výzdoba v bordurách rozvíjí význam hlavního obrazového výjevu či hlavního námětu v části textu, kterou doplňuje a stává se tak jeho ilustrací.³⁵

Takové poučení o koncepci iluminované výzdoby v rukopisech jsem uplatnila především ve druhé fázi své práce, kdy jsem nalezené a vybrané iluminace nejprve třídila podle zobrazených zábav a každou vybranou iluminaci jsem opatřila podrobným popisem, který zahrnoval nejenom informace o rukopisu, ale zároveň se pokoušel správně interpretovat dění na obraze a určit zobrazené sociální prostředí. Pokud to bylo možné, snažila jsem se zasadit jevy zobrazené na iluminaci do širšího kontextu.

Třetí fáze práce spočívala v samotné aplikaci komparativní metody. Porovnávala jsem poznatky získané studiem literatury o každodennosti středověkého člověka s nalezeným obrazovým materiálem. Sledovala jsem souvislosti, které by mi dovolily zodpovědět stanovené výzkumné otázky. Snažila jsem se zachytit rozdíly v typologickém spektru zobrazených her a zábav v závislosti na sociálním prostředí. Pokoušela jsem se zjistit, zdali a jak četnost zobrazení her a odpočinku ovlivňuje zvolený žánr rukopisu a zdali i provenience rukopisu může naznačit, je-li možno očekávat nálezy obrázků odpovídajícího tématu této práce. Na zřeteli zůstávala i další kritéria: doba vzniku rukopisu, zadavatel díla.

Po celou dobu studia pramenů – při heuristice, kritickém posouzení a při interpretaci – jsem měla na paměti úskalí, která takovou monotematickou badatelskou činnost s bohatými zdroji provází. Postupně, s rozšiřující se databází nalezených obrázků, jsem se soustředila na víceméně reprezentativní ukázky rukopisů. Interpretaci jsem prováděla s ohledem na kontext a na přítomnost symboliky. Mylná dešifrace symboliky stejně jako opomenutí kontextuálních souvislostí negativně ovlivňují porozumění významu vyobrazení. Příkladem může být složitá a nejistá interpretace zobrazení krále Václava IV. v lázni v *Bibli Václava IV.* Jde o interpretaci vyobrazení, které doprovází text Starého zákona, ale těžiště jeho sdělení může spočívat v době jeho vzniku: ukazuje soudobé dění, zachycuje určitou osobu a její tvář, rozvíjí či doplňuje skutečnosti známé z psaného záznamu. V době vzniku rukopisu

³⁵ KUBÍK, Viktor. Na okraj vývoje funkce výzdoby bordur aneb kuželkáři v českých středověkých kancionálech. In: *Ústecký sborník historický Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: ONV a Okresní archiv v Ústí nad Labem, 2004, s. 305. ISSN: 0231-9349

byla lázeň běžnou součástí dvorského i měšťanského života. Byla místem odpočinku a her, byla místem společenského setkávání a docházelo v ní k očištění a k pěstění těla. Král Václav IV. se jistě koupával a činil tak s oblibou. Interpretovat iluminaci, na níž je Václav IV. zobrazen v očištné lázni, jako výjev, který vypovídá jenom o způsobu zábavy a odpočinku není možné. V souvislosti se žánrem rukopisu je třeba vyobrazení klasifikovat jako symbolické připomenutí pomíjivosti – i král je smrtelník, i král si je vědom toho, že jeho duše (nejenom tělo) potřebuje očištění. Považujeme-li však dobovou iluminaci za určitý záznam reality, můžeme i tento obrázek přijmout za doklad středověké obliby nabírání čerstvých sil v lázni. Tak jej nakonec interpretuje ve své práci o středověké každodennosti i Chiara Frugoni³⁶ (obr. č. 1).

³⁶ FRUGONI Chiara, *A day in Medieval City*, Chicago: The University of Chicago, 2005. ISBN 0-226-26634-6, s. 166

2. ZÁBAVA, HRY A ODPOČINEK NA STŘEDOVĚKÝCH ILUMINACÍCH

2.1 Vnímání času ve středověku

Chceme-li porozumět jednání středověkého člověka, potřebujeme porozumět času tak, jak mohl být vnímán v době, kdy mechanické hodiny nebyly samozřejmostí. Čas se odvíjel v podobě světlého dne a tmavé noci, pravidelný rytmus roku udávala roční období, lidská paměť dokázala vyvolat ve vzpomínce obraz hluboký několik desetiletí – dokázala mapovat dobu jednoho lidského života. Traumatická zkušenost v podobě přírodní katastrofy či válečného konfliktu však mohla být předána i mezi vzdálenějšími generacemi a nešlo jenom o přenos prostřednictvím písma. Čas směrem nazpátek fixovaly závažné události, také mezníky lidského života či společenství: narození dítěte, smrt člena rodiny, sňatek, doba setrvávání jednotlivce či rodiny na určitém místě.³⁷

Životní rytmus ve všech sociálních prostředích určovala délka světlého dne. Dvořan stejně jako měšťan a venkovan potřebovali k běžným denním aktivitám světlo. Napříč všemi sociálními vrstvami procházelo společné vědomí stálých časových mezníků v průběhu roku, o nichž bylo potřeba vědět především z ekonomických důvodů – pro venkovana i pro řemeslníka byl důležitý termín trhu, pro kupce začínal čas znamenat peníze. Ve městě plynul čas dynamičtěji a přesná časová vymezení byla důležitější než na venkově. Každodenní lidská činnost ve městě se odehrávala v časových sekvencích, které určoval pravidelný zvuk zvonů či radniční hodiny nebo čas modliteb a církevní hodinky.

Mysl i řeč středověkých lidí samozřejmě znala a obsahovala pojmy „den, týden, rok“, přičemž k přesnějšímu ukotvení určitého dne nebo určité doby v průběhu roku sloužily liturgický kalendář a agrární kalendář. Podrobněji stanovit dobu v průběhu roku bylo možno podle dní, kdy probíhala sklizeň obilí či vinobraní, někdy i podle toho, zdali bylo na stromech listí. Z liturgického a z agrárního kalendáře vycházel i pravidelný plán pořádání trhů. Církevní kalendář stanovil čas posvěcený k práci a k odpočinku, lidé znali svátky a výročí světců, dobu posvícení a masopustu.³⁸ Církevní kalendář takto přesně vymezil dobu, kdy je potřeba pracovat a dobu, kdy se naopak práce zakazuje. V době svátku můžeme hledat čas, který nebyl „volný“ v našem slova smyslu, ale mohl poskytnout příležitost k zábavě a k nezbytnému odpočinku. Stejně tak můžeme čas zábavy hledat v tom období agrárního

³⁷ NODL Martin, Čas a minulost ve vnímání vesničanů pozdně středověkých Čech. In: *Listy filologické/Folia filologica*. Praha: Kabinet pro klasická studia FLÚ AV ČR, vol. 121, č. ¾, roč. 1998, s. 255-275, ISSN: 0024-4457, s.259-260

³⁸ *Ibid.*, s. 270

kalendáře, kdy příroda sama odpočívá a bezprostřední práce na zabezpečení dobré úrody není možná. V rámci dne potom nastává čas k zábavě a snad i ke hře v hodině, kdy člověk přestává pracovat, přičemž se ještě neuložil ke spánku.

Pohled na dobu, kdy člověk právě nepracuje, odpočívá a věnuje se zábavě, byl často kritický. Kázání varovalo před zábavou nevázanou, městské regule zakazovaly hazardní hru o peníze. Zahálka a lenost nepatřily mezi vlastnosti ctnostného křesťana. Šlechtic měl samozřejmě více času pro sebe nežli venkovan či řemeslník zajišťující si živobytí prací a starající se o svoje pole či dílnu. Neděle a svátky omezovaly však i provoz obchodu a možnost odpočinku tak byla dopřána i jim.

Středověcí lidé v žádném případě nebyli a nemohli být k vnímání času lhotejní. Každý vnímal čas po svém – individuálně a tak, jak bylo vlastní jeho prostředí. Pro tuto bakalářskou práci je důležité pozorovat výtvarný záznam lidských aktivit v době, kdy člověk nepracoval, kdy znaven odpočíval nebo kdy naplňoval čas ukrácením dlouhé chvíle, přičemž se věnoval hrám a zábavám.

2.2 Hry typické pro dvůr, město a venkov - jejich význam v životě středověkého člověka

Pohled na rozmanitost odpočinkových aktivit je zde zcela prost jakýchkoliv soudů o tom, zdali člověk při odpočinku zahálí či zdali nabírá síly k novému výkonu. Nakonec iluminovaná zobrazení her málokdy jednoznačně vypovídají o tom, zdali je určité lidské počínání na obrázku proto, aby vyjádřilo kritiku, či proto, že zkrátka zaznamenává realitu toho, jak se co dělo. Zábavy a hry jsou součástí a nezbytným požadavkem lidského bytí. Jsou určitým způsobem komunikace a jsou prostředkem k sebevyjádření, k seberealizaci. Pokusím se rozdělit je do několika skupin podle toho, co bylo silnou (i když jistě ne jedinou) podněcující inspirací pro podílení se na zábavě.

Svébytnou náplní slavnostního času ve středověku byla účast na církevních svátcích a při oslavě společenských událostí. Takové společenství mělo nejenom občerstvující charakter, rozhodně také budilo pocit sounáležitosti, spojovalo a možná podporovalo vznik přátelství a důvěry mezi účastníky. Především společné jídlo, prostší i bohatší hostina, mělo rituální charakter a předpokládalo se, že společenství u stolu potvrzuje vzájemný pokoj a mír.³⁹ Ke společenským zábavám patřilo setkávání se při oslavě příchodu nového roku, karnevalový rej při masopustním veselí, velikonoční hostiny a hry včetně zvláštních obyčejů při družební

³⁹ SOKOL Jan, *Člověk a náboženství*, Praha 2004: Portál, 80-7178-886-4, s. 51-57

a květné neděli, posvícení, hody a hudba při oslavě svatodušních svátků, svátek Božího těla s průvody, svatomartinské hody, vánoční svátky, poutě, trhy a jarmarky. Zábava byla nedílnou součástí rodinných slavností, jimiž byly křtiny, zasnuby a svatby.⁴⁰ Tančilo se doma i na veřejném prostranství, tančili šlechtici, měšťané i venkované – každý podle svého způsobu. Ani tradiční pojetí svátků nebylo jednoznačně schvalováno literou nařízení nebo slovy kazatelů. Kritizovány byly přílišná nevázanost a bujarost, hádky, bitky a rvačky, obžerství, opilství a nevhodná řeč.⁴¹ Pro dvorskou společnost byl společenskou záležitostí hon či lovecká výprava za účasti lovců i pestrého doprovodu mužů i žen. Lovecká vášeň měšťanů byla omezena malými pozemky, na kterých směli lovit a spory pro nerespektování hranic byly poměrně časté. Některé vrchnosti udělili měšťanům privilegia a dali povolení k lovu drobné zvěře, např. veverek či drobných ptáků, přičemž koroptve, husy a kachny byly k dispozici pouze pro panský stůl.⁴² Rytířskou zábavou byla turnajová klání.

Specifickou skupinu zábav tvořily poněkud individuálnější, ale velmi oblíbené stolní hry pro dva či více hráčů. Takové hry se šířily Evropou v podobě setrvalejší a méně proměnlivé módy. Nová hra dostávala nové pojmenování v domácím jazyce – někdy byl její název zkomolením původního označení, např. původní „werfzaben“ v němčině zná český jazyk jako „vrhcáby“, angličtina používá slovo „backgammon“ a francouzština „jacquet“. Některé stolní hry byly oblíbenější u dvora, jiné se stávaly běžnou součástí života města. Často právě měšťané napodobovali hry urozených a teprve ve městě se k hraní dostávali rovněž lidé z venkova. K nejstarším hrám patří kostky a jejich obliba byla společná všem prostředím. Hrávalo se s kostkami kostěnými či mosaznými, které měly šest či osm stran a na nich příslušný počet teček, tzv. „ok“. Jelikož se právě kostky často hrávaly o peníze, byly terčem kritiky a zákazů. Nařízení a zákazy si všímaly především hry na dluh, ale pro nepokoje a výtržnosti, které mohly narušivou hru doprovázet, bývala nařízení přísná a zákaz hry úplný. Čeněk Zíbrt připomíná snahu učitelů dobrého mravu vymýšlet „duchovní“ verze hry pro kostky i pro karty. Taková verze hry měla podpořit rozjímání a upevnit symboliku křesťanské nauky, hráči si však dál hráli po svém.⁴³ „Hru kostěnou“ bylo možno provozovat doma i v krčmě a pokud byla hrána proti nařízení, vystavovali se hráči či majitelé hospody peněžité pokutě či fyzickému trestu – hráči byl uťat prst.⁴⁴

⁴⁰ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7, s. 33-41

⁴¹ MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích*, 3. díl, Praha 1998, Academia, ISBN 80-200-0629-X, s. 271

⁴² MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích*, 3. díl, Praha 1998, Academia, ISBN 80-200-0629-X, s. 280

⁴³ ZÍBRT Čeněk, *Z her a zábav staročeských*, Velké Meziříčí 1889, Nakladatelství J. F. Šaška, s. 42

⁴⁴ Ibid., s. 43

Vrhcáby, dáma a šachy rovněž patřily k oblíbeným hrám a hrávaly je i ženy. Při hře vrhcáby hráči posunovali kameny po desce, jejíž plocha byla rozdělena dvoubarevnými zužujícími se pruhy či úzkými klíny, po nichž vrhcábníci posunovali své kameny podle pravidel hry.⁴⁵ Ta se mohla do určité míry měnit podle zvyklostí – jednou z verzí je např. „tric-trac“. Pro šachy a pro dámu se používala deska, jejíž pole bylo pravidelně rozděleno čtverečky dvou barev a herní kameny měly specifickou podobu šachových figur. Pravidla šachu se vyvíjela z původních východních (výklady kladou původ hry na Arabský poloostrov nebo do Indie) zvyklostí k ustálené hře evropského charakteru. Na rozdíl od kostek či vrhcábů nebyla šachová hra postihována zákazy, byla považována za čistou hru, za hru vznešenou, především za hru rytířskou a královskou. Hráč šachu musel spoléhat na své schopnosti, neboť úspěch ve hře byl podmíněn víc vlastní pozorností a důvtipem nežli mírou náklonnosti štěstí. K hazardním stolním hrám však patří rozmanité karetní hry rozšířené oblíbené všemi stavy. Karetní obrázky byly často malované, na objednání je zhotovovali iluminátoři, později kartýři. Pokud si karetní společnost přála karty z trvalejšího materiálu, mohla si pořídit destičky stříbrné s vyrytými zlatými obrázky. Slovem karban byla označována další hazardní hra, kterou bychom dnes mohli připodobnit k tombole: z nádoby byly losovány lístečky s čísly, hráč mohl vyhrát věcnou cenu. V podstatě šlo o podvodnou hru a jejím názvem byla postupně označována každá hazardní hra jako karban, hazardní hráč jako karbaník.

Sportovní hry či zábava v pohybu tvoří další skupinu náplně „volného času“. Patří sem kuželky, které spolu s kartami a kostkami patří mezi hry zakazované a pokutované, nicméně velmi oblíbené. Hrály se rovněž o peníze. Proti kritikům hry vystupovali její obhájci, kteří zdůrazňovali zdravý prospěšný pohyb při hře.⁴⁶ Kuželky vyřezané ze dřeva se stavěly na plac, který k tomu byl zřízen – u krčmy, v klášteře, v zahradě a při špatném počasí hráče mohla chránit dokonce kuželna. Podobně jako na kuželky bývá pohlíženo na hru s koulí – pohyb při ní je člověku prospěšný, při hazardu však člověk ohrožuje svoji naději na spásu. Hráč se snažil vrhem dřevěnou kouli dokutálet co nejbliž k zvolenému cíli. Další – sportovní- hrou vedle koulí a kuželek bývaly hry s míčem, který byl zhotovený z látky nebo z kůže, a hráči, muži i ženy, s míčem hráli podle pravidel pod širým nebem nebo v míčovně. Míč rukou házeli a odráželi, ale zobrazovaná bývá i míčová hra, při níž dřevěnou lopatkou

⁴⁵ HAZLBAUER Zdeněk, Středověká hra vrhcáby ve světle dobových pramenů. In: *Archaeologia Historica*. Praha: Archeologický ústav AV, 1992, 17, s. 421-445

⁴⁶ *Ibid.*, s. 134

hráči míč odrážejí směrem k druhé skupině hráčů.⁴⁷ Pálkou býval odrážen i košíček lemovaný peřím jako při dnešním badmintonu. Za zdraví prospěšný byl považován běh, sáňkování, bruslení. Cvičení se zbraní, např. lukostřelba, střelba ku ptáku, střelba do terče či metání kamenů, bylo zároveň vojenským výcvikem.

Ve dvorské společnosti se setkáváme s kohoutími zápasy.

Zajímavá je otázka, jak hluboce působil na středověkého člověka pobyt v přírodě. Venkovan trávil pod širou oblohou podstatnou část dne, ale jinak na věc mohl pohlížet člověk sevřený hradbami města. Dvorská společnost běžně vyjížděla za zábavou do volné přírody, hradby jejích sídel ještě neskýtaly mnoho prostoru k zakládání později oblíbených zahrad. Touha měšťanů po přírodním prostředí vedla ke zřizování městských parků, četná městská a vrchnostenská nařízení dbala na čistotu a zušlechtění městského prostředí, jak zmiňuje Josef Macek.⁴⁸

Vedle společenských zábav, stolních a sportovních her pozorujeme i individuální zájmy v náplni volného času a ty souvisely s prostředím a s mírou vzdělání. Zálibou urozených byl chov exotických zvířat, ale také například kohoutí zápasy. Papoušci se objevili i v bohatých kupeckých domácnostech. Movití mecenáši se věnovali sběratelství, přičemž kultivovali své domy sbírkou výtvarného umění nebo se stávali objednateli iluminovaných rukopisů. Především s měšťanským prostředím souvisí donace, které iniciovaly vznik mnoha graduálů a kancionálů. S vynálezem knihtisku souvisí dynamický rozvoj knižního trhu a rozšíření ryze individuální zábavy, kterou je četba. Čas slavností by nebyl myslitelný bez hudebníků a od konce 15. století dochází i k soukromému muzicírování a při něm se hrálo na flétny, drnkací strunné nástroje – loutny a harfy, smyčcové nástroje – violy a housle, i na malé varhany.⁴⁹

Přehled her a zábav, který uvádím, je rozmanitý, ale zdaleka není vyčerpávající. Všimá si středověké společnosti, v níž měl samozřejmě víc času na zábavu šlechtic nežli venkovan a řemeslník, kteří museli pracovat na svém živobytí. Můj stručný přehled jen dokládá vynalézavost a hravost, které jsou člověku vlastní. Některé z aktivit probouzely veselost nebo nadšení pro pěstění fyzické zdatnosti, jiné spoutávaly mysl člověka neodolatelnou vášní pro hru a okouzlovaly jej možností zisku tak, že žádný zákon ani nařízení nemohly náruživého hráče od hry odvrátit. Četná vrchnostenská, městská nebo spolková (např. cechovní) nařízení se snažila svými zákazy omezit hru a činnost podvodníků, v jejich silách

⁴⁷ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7, s. 134

⁴⁸ MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích, 3. díl*, Praha 1998, Academia, ISBN 80-200-0629-X, s. 284

⁴⁹ HRČKOVÁ Naďa, *Dějiny hudby I., Evropský středověk*. Praha 2005: Ikar. ISBN 80-249-0524-8

však nebylo hru potlačit. Rozsah této práce nedovoluje zmínit veškeré doložené středověké zábavy, proto uzavírám tuto kapitolu připomenutím podrobného popisu Gargantuových her, jak je vypočítává Francois Rabelais v knize *Gargantua a Pantagruel* ve 22. kapitole.⁵⁰

2.3 Městské prostředí jako příležitost k zábavě

Mezi životem ve městě a životem na venkově z hlediska možností zábav a odpočinku nalzáme podobnosti i rozdíly, ale podle mého soudu - dvě odlišnosti byly zásadní. Prvním rozdílem byla individualizace, jakési "zesoukromění" či „privatizace“ života ve městě. Druhým rozdílem je nabídka příležitostí. Oba tyto městské fenomény působí na život člověka dodnes podobně a vývojem v čase jsou posilovány. Individualizace souvisí se změnou životního způsobu, a jak píše Jan Sokol, je jasně patrna již ve verších starobabylónského *Eposu o Gilgamešovi*: ve městě žije pohromadě mnoho lidí a každý jednotlivec se v něm jaksi ztrácí, sám sebe si uvědomuje jako individualitu a cítí, že ve společnosti musí sám za sebe obstát. Vedle toho je město příležitostí: ve srovnání s venkovem je to místo luxusu a lákavých možností, které se nabízejí v různých podobách přijatelných pro movitého i chudého člověka. Město je také místo, kde není vždy na všechny vidět.⁵¹

Společenské zábavy v městské společnosti se odvíjejí, jak již bylo řečeno, především podle liturgického kalendáře a také oslavují důležité události v rodinném životě. V iluminovaných rukopisech se objevují jako odraz skutečnosti především v bordurové výzdobě, která je jakýmsi doplňkem či rozvinutím hlavního textu. Slavnostní průvod z městských bran je zaznamenán v *Luttrellově žaltáři*, který vznikl v období mezi lety 1325 a 1340 v iluminátorské dílně v Anglii na objednávku zámožného lenního pána Geoffreye Luttrella z Irnhamu. Na fol. 164v rozvíjí bohatou borduru v dolní části stránky iluminace, na níž je zobrazen průvod slavnostně oblečených mladých mužů, kteří tanečním krokem vycházejí za hudebního doprovodu ven z městských hradeb Konstantinopole, zatímco přes hradbu za nimi hledí mladé ženy. Na kvalitní iluminaci je dobře čitelná městská zástavba, nad městem čteme nápis „Constantinus Nobilis“ (obr. 2).

Často se v bordurách iluminací objevuje vyobrazení aktivit, které doprovázely městské veselí při sváteční události. Na obrázcích bývají zachyceni kejklíři. Žongler se dvěma talíři je zobrazen v *Rytířském románu o králi Artušovi* z oxfordské univerzitní knihovny.

⁵⁰ RABELAIS Francois, *Gargantua a Pantagruel*, Praha 1968: Odeon

⁵¹ SOKOL Jan, *Člověk a náboženství*, Praha 2004: Portál, 80-7178-886-4, s. 51-57

V oblíbeném francouzském literárním díle vidíme na foliantu 43v muže, který má v rukou dvě tyče pro roztáčení dvou talířů, které se točí vysoko nad ním (obr. 3). *Žaltář* z Bodleiany (sign. MS Douce 6) ve dvou bordurách ukazuje podobné žonglery. Na foliu 59r muž roztáčí dva talíře dnem vzhůru (obr. 4) a na foliu 99r vidíme ženu žonglující s jedním talířem, přičemž v levé ruce postava drží hůlku k roztáčení talíře. Dost možná má žonglující postava v žaltáři alegorický význam jako symbol vrtkavosti či určité míry rizika. Ve stejném manuskriptu je na foliu 88v vyobrazena postava vyfukující slámkou bubliny (obr. 6). Šlo o častou jarmareční zábavu, ale i ta může v žaltáři skrývat symboliku – může být výrazem připomenutí křehkosti a pomíjivosti. V *Cestovním žaltáři* z oxfordské knihovny (sign. MS Douce 5) zhotoveném v Gentu v opatství St. Peters Blandin je na foliu 18r postava kejklíře spolu s pištcem, který hraje na dudy (obr. 7). Při pozorném pohledu nás zaujme oblečení kejklíře, které může připomínat dlouhou kněžskou suknicí, jejíž barva se na digitalizovaném obraze jeví jako červená, přičemž může jít o barevné zkreslení původně hnědé barvy. Pokud by byl jako kejklíř vyobrazen kněz, měli bychom před očima satirický obrázek. Další zábavou, kterou nadšeně pozorovali a provozovali šlechtici, měšťani i venkovští lidé skýtal medvěďár se svým zvířetem. Medvěď, erbovní zvíře představující nepřemožitelnost a sílu, byl pro zábavu spoután a vystaven útoků několika psů, často loveckých a cvičených k útoku. Diváky bavilo pozorovat, jak dlouho a kolik útočících psů medvěď snese, než bude zahnán do kouta⁵² (obr. 8).

Záludnou zábavou, kterou město nabízelo svým obyvatelům i přišedším cizincům – šlechticům stejně jako venkovanům – byl hazard. Možnost zisku a touha vyhrávat v sobě skrývaly nebezpečí ztráty, která mohla vnést do života jednotlivce fatální následky. Hazardní hry se rádi účastnili movití hráči, jejím svodům však podléhal i člověk, který ve městě nelehko vydobyl svůj malý výdělek a ten potom v touze po větším zisku vložil do hazardní hry. Ta přinášela i ztrátu. Jak bylo již řečeno, o peníze se hrávaly především hry stolní: vrhcáby a kostky. Zobrazení těchto her se na středověkých iluminacích objevuje jako doplňující obrázek k textu stránky v manuskriptech různých žánrů, dochovány jsou však i celá díla věnující se stolním hrám. Příkladem doplňujícího obrazu v iniciále je iluminace ze sbírky rytířské poezie *Trubadúr z Provence*, která vznikla ve Francii v 2. pol. 13. stol., uložena je ve Francouzské národní knihovně v Paříži. Na fol. 139 je zobrazen hráč kostek (obr. 9). Vzhledem k luxusnímu provedení rukopisu jde spíše o zobrazení hry ve dvorském prostředí. Příkladem rukopisu, který vznikl jako „monograficky“ zaměřené dílo z osobního

⁵² HOTSON J. Leslie, Bear Gardens and Bear-Baiting during the Commonwealth. In: *PMLA*. Cambridge: Cambridge University Press, 1925, Vol. 40, No. 2, s. 276-288

zájmu krále Alfonsa X. Kastilského uspořádat a obrazem doprovodit vývoj stolních her - šachu, kostek a dámy, je *Knihy her*. Jde o dílo z roku 1283, v němž jsou na základě objednávky Alfonsa X. soustředěny záznamy o původu her a vývoji jejich pravidel, o výrobě hracích potřeb, o rozšíření stolních her v Evropě. Na 150 iluminacích jsou v *Knize her* zobrazeny nejenom postupy výroby herních pomůcek a jejich proměny (kostěné kostky, mosazné kostky), jsou zde rovněž zaznamenány jednotlivé herní problémy při určitém rozestavení kamenů na desce či figur na šachovnici. Na některých obrázcích jsou zobrazeny osmistěnné kostky, různé a pro nás nezvyklé počty hráčů, mezi hráči vidíme i ženy (obr. 10 – obr. 14). Dalším zajímavým příkladem v zobrazování her a zábav je mravoučný spis katolického učenice Huga von Trimberga nazvaný *Der Renner* ve smyslu *Kurýr* či *Oběžník*, jehož ambicí bylo rozšíření po celém Německu. Dílo bylo často opisováno a vznikalo v různých provedeních v průběhu více než tří století. Náměty příběhů a bajek vycházejí z výkladu křesťanských ctností a varují před neřestmi – autorova kritika míří na všechny stavy. Různé verze spisu či jeho zlomku jsou zachovány v různých paměťových institucích a jsou i digitalizovány. Bylo možno nahlédnout do rukopisu z roku 1347, který je uložen v Norimberku. Digitálně přístupná je verze z roku 1468 uložená ve švýcarské nadaci Foundation Martin Bodmer. Prostřednictvím internetu je dostupná verze z roku 1425 – 1431 uložená v Heidelbergu a konečně i mladší verze datované kurátorským popisem do 2. pol. 15. stol. uložená v Morgan Library v New Yorku. Srovnání je zajímavé, protože jednotlivá provedení se neliší jenom tvaroslovím iluminované výzdoby, která není příliš hojná, ale různí se i náměty vyobrazení. Zatímco ve starších verzích lze vidět především kvalitní kaligrafickou výzdobu iniciál a motivy posledního soudu, mladší provedení z New Yorku je plné iluminací s konkrétním mravokárným významem varujícím před nebezpečím konkrétních her. Jsou zde vyobrazeni hráči kostek (obr. 15), vrhcábníci (obr. 16) i hráči kuželek, o nichž již víme, že byli rovněž považováni za hazardní hráče (obr. 17). Ze zobrazených neřestí uvádím opilost (obr. 18) a obžerství (obr. 19).

V souvislosti s vyobrazením hráčů kuželek nemohu opomenout iluminované rukopisy uložené ve sbírkách českých institucí, v nichž se kuželkáři objevují a příspěvek o nich sepsaný Viktorem Kubíkem vnáší výborný vhled do interpretace iluminací. Jde o kuželkáře v bordurové výzdobě *Antifonáře z Biliny* z počátku 70. let 14. stol. (uložen v SOkA Teplice) a ve výzdobě mladších rukopisů, jimiž jsou *Lounský graduál Pavla Mělnického* datovaný rokem 1530 (uložen v SOkA Louny) a *Teplický graduál Jana Tábořského z Klokotské Hory* datovaný do roku 1562 (uložen v Regionálním muzeu Teplice). Zmíněné mladší rukopisy leží sice již mimo časovou hranici, již se zabývá tato práce, ale pro porovnání proměny

významu je jejich uvedení důležité. Ve starším rukopisu kuželkáři doprovází text k svátku Božího těla, v mladších rukopisech jsou bordurovým motivem pro text k svátku Posvěcení kostela. Na iluminaci v *Antifonáři z Bíliny* na fol. 178v jsou vyobrazeni tři hráči a děj se odvíjí zleva doprava: stojící hráč živě gestikuluje, hráč v pokleku se právě chystá vrhnout kouli a pomocník staví poražené kuželky. Oděv nevykazuje aristokratické charakteristiky, hra byla běžná v měšťanském prostředí – v Čechách pravděpodobně nejpozději v pol. 14. stol. Kubík soudí, že zde vyobrazení kuželkáři mohou doplňovat představu „povyražení páchaných i k příležitosti významných svátků“, přičemž kuželky byly vybrány jako méně dráždivá hra v porovnání s vrhcáby nebo s kostkami. Možná však kuželkáři nenaznačují souvislost se zábavou a patří mezi postavičky, které zdobí náhodně bordury tohoto rukopisu a tvoří tzv. „vizuální hluk“.⁵³ V *Lounském graduálu Pavla Mělnického* jsou na fol. 275r zobrazeni rovněž dva hráči s jedním pomocníkem, jejich výraz je karikován – jsou rozčuchaní, mají nápadně ošklivé tváře a roztrhané boty. Folio 324v v *Teplickém graduálu Jana Táborského* ukazuje hráče vrhajícího kouli, dva přihlížející muži si hledí svých pohárů a jeden z nich zaznamenává na víko sudu výsledky hry. Zdá se, že v mladších provedeních dochází k významovému posunu, výjevy reprezentují skutečné reálie svázané se svátkem Posvěcení kostela, ale jejich karikaturní podání naznačuje kritické napomenutí a morální význam.⁵⁴

Nejenom koule, ale i míče a míčky, dokonce cosi jako badmintonové košíčky opatřené peřím pro dosažení plynulého pohybu, nalezneme na iluminacích jako pomůcky při pohybu prospívajícímu tělu. V *Hodinkách* francouzského původu z oxfordské knihovny (sign. MS Douce 62), které vznikly kolem roku 1400, několik bordur zdobí postavy provozující hry s míčem a s míčkem. Na fol. 96r jsou vyobrazeni dva hráči, každý z nich s míčem. V gestice prvního z nich rozpoznáváme přípravu k hodům míčem, zatímco druhý z nich se spíše chystá do míče na zemi kopnout (obr. 20). Hráči na fol. 122r mají připravený míček nebo malou kouli na důmyslném stojánku, přičemž jeden z hráčů se pravděpodobně připravuje míček odpálit dřevěnou hranatou pálkou. Gestem snad vyzývá přicházejícího, aby pomocí stojánku, který tvoří páka na hřídeli, míček vymrští či „nadhodil“ (obr. 21). Péřový košíček si dřevěnými pálkami mezi sebou pinkají dva hráči jako při dnešním badmintonu na fol. 102r (obr. 22). Měření tělesné síly v této knize *Hodinek* spatříme na fol. 67v, kde se potýkají dva

⁵³ KUBÍK, Viktor. Na okraj vývoje funkce výzdoby bordur aneb kuželkáři v českých středověkých kancionálech. In: *Ústecký sborník historický Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: ONV a Okresní archiv v Ústí nad Labem, 2004, s. 305-326. ISSN: 0231-9349, s. 311

⁵⁴ *Ibid*, s. 317

zápasníci (obr. 23). Iluminace zachytila jejich poněkud statické bojové uchopení, vedle postav na zemi spočívá jejich svrchní šat. Bohatě vypravený rukopis *Hodinek* z Utrechtu zhotovený pro Yolandu de Lalaing kolem roku 1450 a uložený v Oxfordu (sign. MS Douce 93) představuje zápasníky v postranní výzdobě stránky na fol. 105v. Dva zápasníci jsou součástí bordurové výzdoby, nad nimi se rozvíjí florální ornament skrývající ještě jednoho bojovníka, muže s mečem (obr. 24).

Hudba doprovázela slavnostní čas všech stavů a hudební nástroje jsou na iluminacích zachyceny v rukou bytostí nebeských i pozemských. V této práci jim není věnována zvláštní pozornost, ale jako doklad jejich vyobrazení přikládám dvě iluminace. Ve vlámském *Žaltáři* datovaném k roku 1320 (sign. MS Douce 6), který již poskytl obrazový záznam žonglera a žonglující ženy, tančí na fol. 1r dívka, kterou doprovází hudebník s houslemi (obr. 25). Zatímco hudba sama nebyla zapovězenou zábavou, tanec patřil k zábavě podléhající kritice. Na druhé iluminaci používá postava v červeném šatě oblíbený středověký nástroj k vábení jelena: fol. 62r v rukopise pravděpodobně florentského původu z pol. 15. stol. (obr. 26). Vzhledem k žánru rukopisu – *Spis o mládí /L'Acerva Eta/* - může význam iluminace souviset s lovem, ale dost možná jde o význam metaforický připomínající na nezkušenost mládí.

Iluminace ukázaly určitý výběr aktivit provozovaných pro zábavu a pro posilování vazeb ve společenském životě města, také pro posilování těla nebo za účelem zisku. Přehled uzavírá jednoduchá zábava, která mohla být nachystána téměř kdekoli a ve své původní podobě přetrvala dodnes jen s tím rozdílem, že mezi hráči v současnosti nejspíš nenalezneme dospělé osoby. *Luttrellův žaltář* obsahuje mnoho výjevů z každodenního života tak, jak se odehrával v průběhu ročního cyklu na panství Sira Geoffreya z Irnhamu. Foliant 193v je v dolní polovině strany ozdoben dvěma postavami v pestrém oděvu – detailní pohled ukazuje dva muže s tvářemi ostře řezaných rysů, z nichž se ten ve fialové kápi právě chystá kutálet osm kuliček z dlaně levé ruky do důlku, na který mu rovněž levou rukou ukazuje muž v modrém oděvu (obr. 27).

2.4 Zábava a hry na aristokratickém dvoře

Město přitahovalo pozornost svých obyvatel, příšedších venkovanů či urozených hostů zábavami lidovými i kultivovanějšími. Zatímco v labyrintu města mohlo i mělo leccos zůstat skryto, reprezentace dvora o sobě dávala vědět i prostřednictvím vysoké kultury svých zájmů – čím zajímavější nabídka, tím dalekosáhlejší proslulost. Zábavy a hry středověkého dvora nezřídka souvisely s rozvíjením rytířských ctností. Za sportovní zábavu i výcvik k boji lze považovat šerm, turnajový zápas i lov. Oblíbená hra šachů stejně dobře vyplňovala čas, jako

připravovala hráčovu mysl pro umění strategické rozvahy. Obraz moudrého vládce by nebyl úplný bez ctností duševních, k nimž patřily velkomyslnost, trpělivost, věrnost, hrdost, uměřenost.⁵⁵ Tyto ctnosti měla hra procvičit a rozvinout, měla navodit okamžiky bezprostředního rozhodování „na zkoušku“ podobně jako život staví do cesty nečekané překážky. Osobnosti z aristokratických kruhů objednávaly manuskripty a platily za jejich luxusní provedení, proto nepřekvapí, že iluminace často představují především svět zájmů urozených. Vhled do života šlechticů přinášejí rukopisy různých žánrů: monografická díla na téma určitého objednavatelova zájmu, prozaická díla a osobní modlitební knihy.

Ve druhé polovině 14. století dal Gaston III. z Foix (1480-1536) vepsat do *Knihy o lovu* svůj hluboký zájem o lov a pěstování loveckých ctností. Lov pro něho nebyl jen dobrým tělesným cvičením a zdraví prospěšným pobytem v přírodě - byl náplní, která zamezila zahálce a svodu k hříšným myšlenkám.⁵⁶ Lovec je zaneprázdněn od časného rána, k lovecké vášni patří mnoho povinností. Monograficky zaměřený rukopis na toto téma má 138 pergamenových listů, obsahuje návody, jak lovit, jak používat k lovu psy určitých plemen, jak je cvičit a jak o ně pečovat, dále popisuje lovecké situace a autorovy osobní lovecké zážitky. Z bohaté práce vysoké úrovně tří různých iluminátorů vybírám fol. 40v, na němž vidíme, jak několik specialistů pečuje o psí smečku: starají se zvířatům o drápy, pečlivě čistí srst a kontrolují zuby (obr. 28). Jednotlivá zvířata jsou výtvarně zpracována s přesností, která dovoluje určit jednotlivá psí plemena – jsou tu lovecké dogy a chrti. Lov drobné zvěře – králíků – probíhá na fol. 92r (obr. 29). Iluminace podrobně zachytila několik způsobů lovu: pasti vyhloubené v zemi a přikryté větévkami, pasti jako důmyslná sklapovací oka, lov se psem a lov pomocí fretky, kterou jeden z pomocníků na pravé straně iluminace drží v náruči. Hon na jelena je znázorněn na fol. 68r (obr. 30). Dva jezdci na koních troubí na rohy a dávají tak prvním zatroubením znamení psůvodům, kteří vedou psí smečku k honu. Výběr z iluminací *Knihy o lovu* uzavírá fol. 70r, na němž podle loveckého ceremoniálu právě probíhá vyvržení skolené trofeje. Psůvodi uvázali své svěřence na vodítka a celému obřadu pravděpodobně přihlíží Gaston III. z Foix v červeném plášti (obr. 31).

Způsob středověkého lovu se neobešel bez dovedností sokolníků (obr. 32). *O umění lovu s ptáky* pojednává monograficky zaměřený rukopis císaře Fridricha II. Dílo sepsané v pol. 13. stol. v latině je uceleným souborem osobních zkušeností a znalostí získaných vlastním výzkumem a Fridrich II. v něm předává své ornitologické znalosti synu Manfrédovi. Kniha

⁵⁵ OHLER Norbert, *Válka a mír ve středověku*, Praha 2004: H&H, ISBN 80-86022-91-9, s. 133

⁵⁶ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7, s. 67

rozdělená do několika částí podává přehled o ptácích obecně, dále se v ní píše, jak dravé ptáky ochočit a cvičit, jak připravit návnady a čím vábit kořist. Zájem autora se soustředil na získání poznání o tom, jak ptáci loví a zdali jim je větším pomocníkem skvělý zrak či čich.⁵⁷ Sokolníky na několika místech zobrazuje i *Luttrellův žaltář* – zástupce iluminované výzdoby z pol. 14. stol.: na fol. 41r drží jezdec dravého ptáka na pravé ruce – jde o boční výzdobu stránky (obr. 33), na fol. 163r vidíme jezdce ve fialové kápi, který drží dravého ptáka na rukavici levé ruky (obr. 34). Zobrazení sokolníků nechybí ani v rukopisech z konce 15. století. V *Hodinkách Engelberta z Nassau*, jejichž iluminace byly připsány vlámskému Mistru Marie Burgundské a jsou uloženy v oxfordské knihovně, je zobrazen módně oblečený sokolník s ráhnem připraveným k výcviku a oblékající si rukavice na fol. 48v (obr. 35), práci s návnadou vidíme na fol. 55v (obr. 36). Bohatě vypravený rukopis *Hodinek pro Yolandu de Lalaing* reprezentuje nizozemskou knižní malbu konce 15. stol. a jezdce sokolníka zde spatříme na fol. 57v. V dolní části stránky jsou zobrazeni urození jezdci na koních v doprovodu psí smečky, první postava zleva nese na levé ruce dravého ptáka (obr. 37). V barvě i v provedení svébytná nizozemská iluminace poutavým způsobem předvádí četné lovecké scény.⁵⁸ Tři lovce v průběhu honu ukazuje iluminace na fol. 22r, kde dva jezdci na koních a jeden pěší psovod pronásledují kořist (obr. 38). Horní bordura fol. 80r je doplněna výjevem, na němž honící psi pronásledují kance (obr. 39). Pohled do ranějšího období vzniku iluminací uzavře ukázka lovecké zábavy v legendách králi Artušovi: již zmíněný *Rytířský román o králi Artušovi* ze zač. 14. stol. předvádí lovce a bojovníky v různých situacích. Lovec s napjatým lukem na koni stíhající v doprovodu psa jelena je zobrazen na fol. 45v (obr. 40), střelbu z luku na zajíce vidíme na fol. 13r (obr. 41).

Podobně jako lov i turnajový zápas tříbil ctnosti rytířské mysli a utužoval tělesnou zdatnost. Mnohé iluminace zobrazují bojovníky v plné zbroji a reprezentativním zpodobením představují své objednavatele. Příkladem může být opět *Luttrellův žaltář*, v němž je na fol. 202 zachycen Geoffrey Luttrell z Irnhamu v plné rytířské zbroji v doprovodu své manželky Agnes Sutton a nevlastní dcery Beatrice Le Scorpe (obr. 42).⁵⁹ Na fol. 82r v témže žaltáři probíhá turnajové klání dvou jezdců (obr. 43). Turnajový zápas probíhá rovněž na fol. 80v v *Hodinkách pro Yolandu Lalaing*. Zde vidíme čtyři bojovníky

⁵⁷ KOVÁČ, Peter, *Úsvit renesance – Dvorské umění císaře Fridricha II., Bamberský a Magdeburský jezdec*, Praha: Ars Auro Prior, 2010, ISBN: 978-80-904298-2-6

⁵⁸ MARROW James H., *Book of hours, use of Utrecht Masters of Gijsbrecht van Brederode*. In: *Beyond words – illuminated manuscripts in Boston collection*. Boston: Boston College, McMullen Museum of Art 2016, s. 160

⁵⁹ BROWN, Michel, P., *The World of the Luttrell Psalter*. London: The British Library, 2006

v soutěži, v níž platí organizace, stálý ceremoniál a dodržování pevně stanovených pravidel:⁶⁰ dva jezdcí v plné zbroji na koních bez čabrák bojují s meči, dva bojovníci na koních s barevnými čabrákami se ke střetu připravují (obr. 44).

Jako cvičení k boji, jako zábavu i soutěž prezentují iluminace lukostřelbu. V *Luttrellově žaltáři* jsou lučištníci zachyceni na fol. 147v. Skupina několika střelců s napjatými luky na levé straně obrázku míří do terče, zatímco úspěšný střelec vpravo ukazuje levou rukou směrem k čistému zásahu doprostřed terče (obr. 45). Lučištníci na iluminaci vzniklé pravděpodobně v severní Anglii míří do terče, který spočívá snad na hliněném valu a nejspíš jde o výcvik, nikoliv o soutěž před diváky. Zcela jiné kolbiště je připraveno na iluminaci nizozemského původu v *Hodinkách pro Yolandu de Lalaing* na fol. 101r. Jde o ohraničený a uspořádaný prostor skvěle připravený pro střelce i pro diváky. Pod zdobným přístřeškem na levé straně kolbiště se připravují soutěžící lučištníci, přístřešek na protější straně chrání místo dostřelu. Pro urozené diváky, snad patrony soutěže, vidíme jednoduchou tribunu zbudovanou podél travnatého kolbiště (obr. 46). Obrazový záznam upraveného hřiště připomíná existenci architektury určené k sportovním zábavám a hrám. Zatímco městskému či venkovskému prostředí stačil jednoduše upravený plac,⁶¹ příprava a provozování her ve dvorském prostředí iniciovaly stavbu míčoven a udržování velkorysých hřišť. I deskovým hrám stačila v městském či venkovském prostředí krčma - palác šlechtice však nabízel luxusní zázemí.

Zmíněný rukopis *Knihy her* podrobně pojednává o šachu, dámě a kostkách, přičemž iluminace v rukopisu zobrazují různá prostředí i hráče, mezi nimiž nechybí ani ženy. Dámy při šachové hře jsou zachyceny rovněž ve spise *Wilehalm*, jehož autorem je německý básník a minesengr Wolfram von Eschenbach. Na fol. 21r vidíme dvě ženy v luxusním oděvu a s korunami na hlavách jak sedí při šachovnici, třetí osoba na iluminaci snad vysvětluje hráčkám způsob a pravidla hry (obr. 47) – podobné postavy jsou zachyceny rovněž na iluminacích v *Knize her* (obr. 10). Foliant 76v v *Luttrellově žaltáři* ukazuje urozenou dvojici v živé gestikulaci nad deskovou hrou vrhcáby (obr. 48). Zajímavé je umístění postav na ohraničeném zeleném pozadí, které naznačuje, že hra mohla probíhat v zahradě či v přírodě. Galantní dvojice odpočívající venku doplňuje rovněž fol. 62r *Hodinek* francouzského původu z oxfordské knihovny (sign. MS Douce 62), které již poskytly iluminace s námětem míčových her (str. ??). Na tomto obrázku vidíme sedící dívku v modrém šatě, která plete

⁶⁰ MŽYKOVÁ, Marie, *Karusely*, Liberec: NPÚ, 2006

⁶¹ ZÍBRT Čeněk, *Z her a zábav staročeských*, Velké Meziříčí 1889, Nakladatelství J. F. Šaška, s- 139-141

věneček z květin. V uctivé vzdálenosti před dívkou pokleká mladý muž, pravou rukou jí podává květinu, v levé ruce drží pokrývku hlavy nebo košík (obr. 49).

Všechna sociální prostředí v okamžiku slavnostního času spojuje společné obřadní stolování a jeho rituál působí na vědomí soudržnosti. Pokrm je ve svátek v každém prostředí lepší než ve všední den a tím přináší naději pro čas neznámý, budoucí. V *Rytířském románu o králi Artušovi* vidíme na fol. 44v hostinu, kterou kurátorský popis iluminace připojený k digitalizované stránce interpretuje jako hostinu velikonoční.⁶² Na prostřeném stole spočívají mísy s rybami a bochníky chleba, vidíme konvici a pohár. U stolu zasedli čtyři urození muži, jeden služebník servíruje na stůl (obr. 50). Iluminace na fol. 17v je kurátorem popsána jako „král Artuš při slavnosti osloven mnichem“,⁶³ přičemž tentokrát u stolu sedí pět osob a hostinu tvoří chleba a pokrm v miskách (obr. 51). Kalendárium v *Luttrellově žaltáři* je zakončeno zobrazením slavnostního hodování v souvislosti se sklizenou úrodou. Hostině předcházejí folianty s iluminacemi, které zobrazují jednotlivé činnosti probíhající v hospodářství od zasetí do uložení nové úrody a odvezení její části na prodej. Na fol. 208r jsou zachyceni při jídle dobře oblečení muži i ženy, u stolu sedí zástupci církve a služebníci stolovníky obsluhují (obr. 52). Urozený hodující muž doplňuje výzdobu kalendária pro měsíc leden na fol. 7r v *Žaltáři Anselma z Canterbury*, který byl pořízen v pol. 12. stol. v opatství St. Alban (obr. 53).

Celistvý obraz skvělé výpravy slavností, odpočívání a zábavy v aristokratickém prostředí přináší proslulé luxusně vypravené dílo iluminátorské dílny Bratří z Limburka *Přebohaté hodinky vévody z Berry*. Rukopis vznikl v dílně nizozemských iluminátorů na objednávku Jana z Berry kolem roku 1410 a jeho kalendárium je skvěle zpracovaným obrazovým cyklem vypovídajícím o pozdně středověké každodennosti. Zatímco za slavnostním stolem (obr. 52) v *Luttrellově žaltáři* pouze předpokládáme přítomnost samotného objednavatele rukopisu v přítomnosti jeho nejbližších, symbolika v iluminacích *Přebohatých hodin* potvrzuje, že zobrazené postavy představují reálné osobnosti společnosti dvora vévody z Berry. Pro měsíc leden v kalendáriu na fol. 2v nacházíme bohatou společnost okolo vybraně prostřeného stolu, na němž se mezi nádobím a pokrmy volně pohybují vévodovi malí psi. Hosté ochutnávají, konverzují, přijímají dárky. Místnost ohřívá rozměrný krb, nad ním a okolo celé místnosti se na tapisériích rozvíjí bohatá rodová symbolika (obr. 54).⁶⁴ Iluminace pro měsíc

⁶² <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/f3ea0f21-e61d-4c37-a5a8-162e224d5f95/>, dostupné ke dni 19. 5. 2022

⁶³ Ibid.

⁶⁴ NEJEDLÝ Martin, *Fortuny kolo vrtkavé: Lásky, moc a společnost ve středověku*. Praha 2003: Nakladatelství Aleš Skřivan, ISBN: 80-86493-08-3

duben na fol.4v představuje urozenou společnost venku v přírodě nedaleko rozlehlého sídla. Dámy i pánové se baví v přírodní části zahrady – za zídou vpravo můžeme pohlédnout do štěpnice. Dvě dámy se zabývají květinami, dva páry vedle živě gestikulují – zdá se, že žena ve fialovém plášti ukazuje ostatním prsten, obraz vyjadřuje okouzlení jarem (obr. 55). Foliant 5v je ozdoben iluminací májové slavnosti. Snad jde o svátek Božího těla nebo o slavnost, v níž mají určitou úlohu tři dámy v zelených pláštích na koních uprostřed průvodu, který vedou hudebníci (obr. 56). Ruka iluminátora ve výtvarném provedení měsíce srpna na fol. 8v mistrně vystihla soudržnost odlišných sociálních prostředí, zároveň však dokázala jednoduchým způsobem vyjádřit jejich různost, rozdílnost a vzdálenost: v jediném pohledu je v popředí zachycena nádhera a důstojnost lovecké výpravy Jana z Berry, které se účastní muži i ženy, doprovází je psovod i sokolníci. V zadním plánu iluminace si všimneme bezprostřednosti venkovanů, kteří pracují při sklizni, rovněž však využívají letního počasí k malému odpočinku, když se svléknou a plavou v rybníce (obr. 57).

2.5 Čas odpočinku a veselí na venkově

Bohatá obrazová výzdoba *Přebohatých hodiněk vévody z Berry* poskytuje obraz každodenního života aristokratů i venkovanů. Iluminace v rukopisech pozdního středověku se nevyhýbají pohledu na venkovany, ale ukazují - např. v kalendářiích žaltářů - především jejich pracovní aktivity, jako dovození hospodářské činnosti na panstvích donátora rukopisu. Tak je to např. na mnoha místech v *Luttrellově žaltáři* a rukopis objednaný Janem z Berry není výjimkou. Práce venku obstarávaná prostými lidmi se stala hlavním námětem výtvarného doprovodu na stránkách pro měsíce březen, červen, červenec i pro další. Srpnové motivy (obr. 57) a iluminace pro měsíc únor v *Přebohatých hodinčkách* docela výjimečně zachytily odpočívající venkovany. Folio 2v umožňuje vhléd do venkovské domácnosti v zimním období, které limitovalo možnost práce venku a dopřávalo člověku nucenému k neustálému obstarávání živobytí delší chvíle pro setrvání doma u kamen. Postavy jsou zobrazeny v sedě poblíž ohně. První z nich, žena v modrém šatě, pravděpodobně odkazuje k urozené společnosti, ale další postavy sedící za ní patří ke společnosti prostých lidí (obr. 58). Přítomnost dobře oblečené ženy pod střechou chalupy se snad snaží naznačit, že zimní chlad trápí šlechtice i venkovana, nebo na této iluminaci jde o výraz skutečnosti související s podobou středověkého obydlí: malá místnost v domě mohla být v zimě útulnější a lépe vytopená než sál kamenného sídla. Muž v pláštěnce s kápí ohřívající si nohy nad ohněm je rovněž zobrazen na fol. 1r pro měsíc leden v *Cestovním žaltáři* vlámského původu z pol.

oviny 13. století. Na obrázku je zachycen odpočívající muž přikládající si k ústům mělkou mísu (obr. 59). S koledováním při lednových svátcích souvisela i nabídka lepší stravy pro člověka, který jindy neměl hojnost.⁶⁵

Lov byl doporučovanou kratochvílí a zábavou aristokratického dvora, ale v sociálním prostředí města či venkova se stával trestným činem. Folio 41v a 42 r v již citovaném vlámském *Žaltáři* (sign. MS Douce 6) datovaném k roku 1320 připomíná často provozovanou čížbu (obr. 60) – činnost, kterou se venkovští lidé spíše živili, nežli bavili. Dva muži na obrázku polapili do sítě ptáka, pták je chycen i opodál v kleci. Zobrazené postavy nejsou oblečeny v prostém oděvu, jejich šat připomíná kněžské suknice a zdá se, že klec je iluminována zlatou tinkturou. Shora, nedaleko klece, slétá dolů k zemi dravý pták. Možná máme před očima opět vyobrazení satirického významu, protože v případě, kdy byl klášter nadán právem honitby, nevykonávali lov mniši, ale pracovali pro ně poddaní.⁶⁶

Středověký člověk měl velmi blízko k přírodě, především na venkově byly jeho aktivity spjaty s životem venku. Mohlo by se zdát, podle vyobrazení zachycených na iluminacích, že venkovan kromě pár výjimečných okamžiků a mimo dobu spánku odpočíval doma jen v zimním období. Sváteční společenský čas a zábavy s ním spojené se však odehrávaly především venku, ve společnosti, v přítomnosti sousedů. Spřízněnost této společnosti byla nezbytná pro úspěšný provoz všedního dne, který nastal po odeznění svátku a hry. Společenské vztahy, jejich soudržnost a spolehlivost bylo nutno pěstovat v době odpočinku, protože v době práce a povinností se spoléhalo na jejich pevnost garantující pomoc a bezpečí.⁶⁷

Na bezprostřední veselí a radost venkovanů, často pastýřů, tančících v přírodě nahlížíme alespoň prostřednictvím iluminací, které doplňují stránky rukopisů tam, kde se připomíná narození Krista. Ve dvou vybraných rukopisech z poloviny 15. století je kompozice iluminací podobná. Hlavní vyobrazení na stránce představuje narození Páně, přičemž dole v bordurové výzdobě oslavují velikou událost ti, které novina o ní zastihla. Tak vidíme prostě oblečené muže tančící v kruhu na fol. 28r v *Knize hodinek pro Yolandu de Lalaing* (obr. 61). Ve francouzských *Hodinkách* původem z Poitiers uložených v Morganově knihovně v New Yorku má podobnou kompozici fol. 44r, na němž v dolní části pod obrazem narození Páně tančí muži a ženy, doprovází je pištec s dudami a pes (obr. 62). Součástí

⁶⁵ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7, s. 33

⁶⁶ Ibid, s. 73

⁶⁷ SMETÁNKÁ, Zdeněk, *Legenda o Ostojovi*, Praha: NLN, 2010, ISBN 978-80-7422-035-7

hlavního vyobrazení jsou pak pastýři a pastýřky tančící v kruhu na fol. 64v ve vlámských *Hodinkách* uložených rovněž v Morganově knihovně (obr. 63).

Lidová zábava nebyla zábavou pro náročné a ve své podstatě dávala vždy prostor k vyjádření především v tělesnosti nežli v duchu,⁶⁸ to však nebylo důvodem k menší rozmanitosti při porovnání s kulturou pro náročné. Literatura zmiňuje množství her, které na iluminacích nespatříme, jinými prameny jsou však takové zábavy a hry doloženy. Při pohledu napříč sociálními prostředím je patrné, že docházelo k nápodobě: činnost urozených inspirovala poddané a ti ji napodobovali sobě dostupnými prostředky, ale v časovém (i regionálním) odstupu – Verdon píše o zpoždění dlouhém několik desítek let, připouští dokonce století.⁶⁹ S kritickou opatrností se proto snažíme interpretovat nejasné aktivity na iluminacích, které vzbuzují otázky a hledáme souvislosti ve všech sociálních prostředích, v různých místních tradicích, dokonce v různých obdobích. Příkladem může být interpretace obrazu z fol. 82v vlámského *Žaltáře* z počátku 14. století, z něhož jsou v této práci na jiném místě použity iluminace žonglérů či postav provozujících čižbu. Na zmíněném foliantu jsou vyobrazeny tři postavy: jedna postava se zakrytými očima a s bidlem, které drží oběma rukama, se snaží uhodit do bedněného soudku, který připravuje a možná posunuje druhá postava. Třetí z nich kontroluje zakrytí očí „hráče“ (obr. 64). Pokud se kurátorský popis připojený k digitalizovanému obrázku na webové stránce nemýlí, je tento pro Středoevropana zvláštní zvyk známý spíše v západní části kontinentu hrou zvanou „strike the pot“, kterou se lidé ve společnosti baví dodnes. Tak jako mnohé z uvedených příkladů, i tato iluminace může mít skrytý význam, který souvisí s pošetilostí lidského konání.

⁶⁸ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7, s. 17

⁶⁹ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7, s. 11

3. SHRUTÍ POZNATKŮ – KOMPARACE OBRAZOVÝCH VÝPOVĚDÍ ILUMINACÍ

3.1 Venkov, město, dvůr – specifika zobrazení zábavy a her na iluminacích v závislosti na sociálním prostředí

Tato práce je svým rozsahem pouze malou sondou, která jen topograficky a komparativně sleduje terén bohaté pramenné základny. Může pomoci k lepší orientaci v bohatých pramenech, může ukázat směr, ale nemůže dojít z jednoznačnému hodnocení.

Analýza iluminací ve vybraných rukopisech potvrzuje předpoklad, že podoba náplně volného či svátečního času se v různých sociálních prostředích proměňuje a odraz této proměny, která je charakterizována tradicí a rituálem, nabídkou možností zprostředkovanou mírou spojení s okolním světem a délkou volného času, iluminace dobře zachytily a ve výtvarném projevu popsaly.

Nejméně konkrétních iluminovaných výjevů s námětem odpočinku či zábavy nalzáme pro prostředí venkova. Prostí lidé na iluminacích nechybí, ale často jsou zachyceni při práci, která charakterizuje určité období roku a doplňuje tak charakteristický obraz jednotlivých měsíců v kalendářiích žaltářů či rozmanitost činností na panství objednavatele rukopisu. V předešlé kapitole je popsána výjimka, kterou přinášejí *Přebohaté hodinky vévody z Berry*, které zaznamenaly odpočívající venkovany v zimě doma u ohně a v létě při občerstvující koupeli v rybníce. Literatura pojednává o velkém množství společenských her a aktivit provozovaných na venkově především v době svátků,⁷⁰ avšak při analýze vybraných rukopisů takové zábavy ve vyobrazeních na iluminacích nalezeny nebyly. Tato skutečnost nejspíše souvisí se zájmem tvůrce iluminací dostat předepsanému úkolu objednavatele knižního díla. V zájmu objednavatele bylo především náležitě oslavit Boha a vhodným obrazem doplnit liturgický text nebo obrazem ozřejmit konkrétní téma spisu - proto iluminace málokdy zrcadlí svět her a odpočinku poddaných. Ve vybraných rukopisech to byl jen jediný motiv, v němž byla radost a veselí poddaných zaznamenána pokaždé, ale právě jen ve spojitosti s textovou náplní stránky: tančící venkovany – ať už s atributy pastýřů či nikoliv – nalezneme na iluminacích, které zobrazují narození Páně. I když jde o jediný typ motivu, je dostatečně vypovídající: představuje přirozené vyjádření radosti venkovského člověka, který slaví tancem za doprovodu tehdy běžných a rozšířených hudebních nástrojů

⁷⁰ MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích*, 3. díl, Praha 1998, Academia, ISBN 80-200-0629-X
SMETÁNKA, Zdeněk, *Legenda o Ostojovi*, Praha: NLN, 2010, ISBN 978-80-7422-035-7
VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7
ZÍBRT Čeněk, *Z her a zábav staročeských*, Velké Meziříčí 1889, Nakladatelství J. F. Šaška

a slaví pod otevřeným nebem.⁷¹ Ve společnosti se objevují dospělí, muži a ženy, gestem blízkosti a společenství je kruhový tanec, kdy se lidé berou za ruce.

Město, které lidský život individualizuje a zároveň jej láká hojností zábavy jakéhokoliv druhu, je místem střetu a průniku zvyků a tradičních rituálů různých sociálních prostředí. Městských zábav se účastnili všichni příchozí, využívali pestré nabídky společenských slavností i možností hazardu, město mělo své zavedené slavnosti či místa her, nebránilo se novinkám a cizokrajným inspiracím – inspirací k nápodobě se stávalo samo.

Iluminace většinou v bordurových výzdobách, jako tzv. vizuální hluk, zaznamenávají postavy kejklřů, které se samozřejmě ve skutečné podobě objevovaly nejenom ve městě – nechyběly ani při slavnosti dvorské. Podobně se v iluminacích odráží veliká obliba hraní kostek, vrhcábů a kuželek. Tyto často hazardní hry hrané na dluh bývají vyobrazeny opět v bordurách stránek liturgických knih nebo jako samostatné výjevy ve spisech kritizujících mravy. Významový posun u motivu kuželkářů zaznamenal Kubík, když sledoval hráče v iluminacích z počátku 70. let 14. stol. a vedle toho hráče v rukopisech mladších, z pol. 16. stol. Starší vyobrazení nejspíš bez hodnotícího zabarvení se v průběhu času měnilo v moralizující satirický motiv.⁷² Na iluminacích vybraných rukopisů jsou vyobrazeny hry s míčem, s koulemi a s kuličkami, hry sportovní i k bojovému výcviku. Pravděpodobně byly rozšířeny napříč spektrem sociálních prostředí a lišily se především úrovní použitých herních pomůcek. Na iluminacích jsou vyobrazeny nejenom míčky a pěřové košíčky, ale i dřevěné pátky a důmyslné nadhazovací páky. Společenské městské slavnosti analýza ve vybraných rukopisech neukázala, výjimkou je jediný příklad. Motiv z *Luttrellova žaltáře* ukazuje městskou slavnost, při níž muži za doprovodu hudebníků tančí, přičemž vycházejí ven z městských bran Konstantinopole. Jak upozorňuje Frugoni, motiv městských bran a městského opevnění měl ve středověku silný význam s důrazem na bezpečí, které město skýtalo.⁷³ Právě uvnitř městských hradeb se nacházela specifická místa, která poskytovala běžnou a vyhledávanou náplň času a souvisela se společenským kontaktem i s péčí o tělo – ve městě byly lázně i nevěstince.⁷⁴ S výjimkou *Bible Václava IV.* analýza ve vybraných rukopisech iluminace s takovou tematikou neobjevila.

⁷¹ SMETÁNKA, Zdeněk, *Legenda o Ostojovi*, Praha: NLN, 2010, ISBN 978-80-7422-035-7, s. 231-237

⁷² KUBÍK, Viktor. Na okraj vývoje funkce výzdoby bordur aneb kuželkáři v českých středověkých kancionálech. In: *Ústecký sborník historický Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: ONV a Okresní archiv v Ústí nad Labem, 2004, s. 305-326. ISSN: 0231-9349

⁷³ FRUGONI Chiara, *A day in Medieval City*, Chicago: The University of Chicago, 2005. ISBN 0-226-26634-6, s. 23

⁷⁴ VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha 2003: Vyšehrad, ISBN 80-7021-543-7, s. 120-127

Náměty z každodenního života aristokratů iluminace zobrazují často a jejich výtvarné provedení má velmi vysokou úroveň. Motivy úzce souvisí s žánrem rukopisu a s osobním zájmem zadavatele, výtvarné provedení pak s jeho nárokem na reprezentaci. Turnajové výjevy, lovecké scény a obrazový záznam deskových her analýza zjistila nejenom v monograficky zaměřených dílech, byly však součástí obrazové výzdoby rovněž v knihách liturgických. Na iluminacích zobrazujících rytířské nebo sportovní soutěže nejsou mezi hráči přítomny ženy, ale jako urozené hráčky šachů či vrhcábů, dále jako reprezentantky sokolnického umění při loveckých výpravách jsou ženy na iluminacích k vidění poměrně často. Macek zmiňuje zobrazení urozených žen u karetní hry,⁷⁵ vybrané rukopisy však žádnou iluminaci s námětem této stolní hry neposkytly, ačkoliv byla oblíbená a sami iluminátoři byli prvními profesionálními zhotoviteli hracích karet.⁷⁶

Ženské postavy nejsou protagonistkami zábavy pouze na iluminacích představujících každodennost urozených, i když tam jich nalzáme v kompozicích četných postav a v bohaté společnosti nejvíc. Při mužích jsou zobrazeny v přírodě, na loveckých výpravách, při slavnostním hodování i při hraní stolních her. Na iluminacích z venkovského života jsou ženy přítomny při radostném tanci i při odpočinku, ženskou postavu rozeznáme i na obr. 57 při přípravě ke koupeli v rybníce. Při sportovních hrách na iluminacích ženy chybí.

3.2 Literární žánr rukopisů a iluminované motivy na téma zábavy a odpočinku

Analýzou při přípravě této práce prošlo bezmála 400 rukopisů a rukopisných zlomků latinské kultury z období 11. – 16. století a z nich jen úzký výběr je zahrnut mezi konkrétní zpracované prameny z období 13. – 15. století, z nichž práce čerpá. Jde pouze o dílčí pohled, který sleduje příklady, které mohou pomoci při dalším studiu iluminací v souvislosti s tématem odpočinku a zábavy. I úzký výběr však naznačuje souvislost iluminovaných motivů na téma zábavy a odpočinku s literárním žánrem.

Mezi liturgickými žánry to jsou především knihy Hodinek a Žaltáře, které v analýze poskytly iluminované příklady pro danou tematiku. Knihy Hodinek vznikaly jako programy pro privátní modlitbu v kteroukoliv denní hodinu a jejich obrazová výzdoba měla podpořit rozjímání. Obsahují většinou kalendář, části evangelií, výběr ze žalmů a modlitby k Panně Marii. Ve výběru rukopisů Hodinek pro tuto práci analýza objevila rozmanitá zobrazení

⁷⁵ MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích*, 3. díl, Praha 1998, Academia, ISBN 80-200-0629-X, s. 276

⁷⁶ ZÍBRT Čeněk, *Z her a zábav staročeských*, Velké Meziříčí 1889, Nakladatelství J. F. Šaška, s. 207-208

daného tématu ve všech sociálních prostředích: lovecké scény a vyobrazení sokolníků, slavnostní průvody aristokratů, tance pastýřů při zvěstování noviny o narození Krista, pobyt v přírodě, odpočinek venkovanů, sportovní míčové hry či zápasníky. Při zábavě jsou zachyceni muži stejně jako ženy s výjimkou míčových her, při nichž nacházíme jenom mužské postavy. Vyobrazení se vyskytují nejenom v bohatě provedených kalendářiích, jsou však rovněž součástí bordurové výzdoby jednotlivých stránek – ať už jde o výzdobu při boku stránky nebo při jejím dolním, zřídka horním, okraji.

Výzdoba zdobených žaltářů – knih, které obsahují především výběr z žalmů doplněný často kalendářiem – bývá komplikovanější a více abstraktní, protože nejde o doplnění epického textu.⁷⁷ Žaltáře ve výběru pro tuto práci poskytly iluminace k danému tématu ve vyobrazeních kalendáře i v bordurové výzdobě liturgického textu. V kalendářiích jsou vyobrazeny odpočívající postavy v zimě. Především v bordurách – tzv. vizuální hluk – doplňují postavy kejklířů, mezi žonglujícími postavami je na jednom z příkladů zachycena žena. Analýza výzdoby žaltářů zaznamenala vyobrazení stolních her, které hrají muži i ženy, jedná se především o prostředí dvora. Dále se v žaltářích objevuje téma lovu a hodování v závěru sklizně a v době svátků, téma sportovních cvičení (lukostřelba a turnajová klání), jedno vyobrazení z výběru rukopisů zachytilo hráče kuliček. Vyobrazení zachytila každodennost aristokratů i jejich poddaných.

V bordurové výzdobě liturgických zpěvníků analýza sledovala vyobrazení kuželkářů a významový posun od postav reflektujících určitou reálnou aktivitu ve starším antifonári směrem k vyobrazení karikujícímu zakazovanou hráčskou aktivitu v mladších graduálech.

Podobně jako právní dokumenty - např. zákazy her⁷⁸ - svědčí o existenci zakazované a kritizované činnosti, četná vyobrazení her prokázala analýza v mravokárném spise Huga von Trimberga. Středověká rytířská literatura z výběru pro tuto práci zachycuje v iluminované výzdobě turnajové zápasy a lovecké výjevy, jejichž protagonisty jsou muži. Ženy v nich spatříme jako doprovod nebo jako hráčky šachu.

Zajímavým a velmi podrobně vypovídajícím žánrem jsou díla monografická zaměřená na určitý konkrétní zájem, který vyjadřuje osobní zálibení a zkušenost objednavatele a donátora díla. Jde o rukopisy luxusní, které jsou bohatě obrazově vyzdobeny, ale přinášejí vzhled především do prostředí dvora. Analýza ve výběru monografií pro tuto práci sledovala stolní

⁷⁷ BRODSKÝ, Pavel, SPURNÁ Kateřina, VACULÍNOVÁ Marta, ed. *Liber viaticus Jana ze Středy*. Praha: Academia, 2016. ISBN: 978-80-200-2553-1, s. 123-124

⁷⁸ ZÍBRT Čeněk, *Z her a zábav staročeských*, Velké Meziříčí 1889, Nakladatelství J. F. Šaška, s. 38-68

hry a vše, co souviselo s lovem, k němuž patřilo sokolnictví a určitá míra ornitologie, dále znalost psů a péče o psí smečku.

Iluminované motivy souvisejícími s lovem a sokolnictvím se ve vybraných rukopisech objevovaly nejčastěji. Z obrazové přílohy této práce je dobře patrné, že honitba i sokolnictví byly inspirativním podnětem nejenom k výzdobě monograficky zaměřených knih na toto konkrétní téma, ale stávaly se součástí výzdoby rytířských románů i liturgické literatury. V obrazové příloze je v sledu obr. 32 – 37 připravena přehledka sokolnických motivů, v níž – i když to není primárním zájmem této práce – je zachycena rozmanitost výtvarného zpracování v závislosti na době vzniku i na původu díla. Nejstarší zde uvedené iluminace s motivem sokolníků vznikly v pol. 13. stol., nejstarší na konci 15. stol. a jejich proveniencí jsou Flandry, Anglie a Francie.

Monograficky zaměřená literatura věnující se konkrétní zábavě či zájmu obsahuje iluminace, které mají jednoznačně reálně znázornit, proto jejich interpretaci můžeme jednoduše „číst“, aniž bychom hledali skrytý význam. Liturgické knihy však obsahují i metaforické obrazy, v nichž je obsažen reálný základ zobrazení existující aktivity, ale často rovněž podnět ke kritickému zamyšlení – význam skrytý. Taková vyobrazení např. v bordurách stránek mohou vtípně glosovat hlavní obraz na stránce a mohou odkazovat k lidským ctnostem i neřestem, mohou naznačovat pomíjivost pozemských věcí. Iluminace nejednoznačného vyznění jsou ve výběru této práce obsaženy a na komplikovanost jejich interpretace je výše poukázáno.

4 ZÁVĚR

Problematika her a zábavy byla zkoumána na příkladu vybraných knižních iluminací z období 13. – 15. století. Výzkum sledoval přibližně čtyři sta rukopisů a rukopisných zlomků, z nichž byl vybrán soubor dvou desítek reprezentativních děl, která obsahují iluminace s náměty vážícími se k zadání práce. Výběr dbal především na zastoupení různých literárních žánrů různé provenience. Odpovědi na stanovené výzkumné otázky byly zodpovídány v průběhu zpracování výzkumu. Vzhledem k rozsáhlé pramenné základně a omezenému rozsahu této práce je výsledek pouze malou sondou a platnost zjištění je omezená.

Iluminovaná výzdoba rukopisů zaznamenává hledané náměty s motivem odpočinkových aktivit především jako součást droberů a bordurové výzdoby stránek, v některých případech jde o součást kompozice hlavního obrazu, který doplňuje text stránky. Analýzou byly objeveny a v příkladu předvedeny společenské slavnosti, tance, slavnostní stolování, stolní hry, lovecké výpravy a honitba, sportovní hry s míčem či s koulí, rytířská klání, zábavy kejklířů – přičemž některé z uvedených zábav charakterizují jenom určité sociální prostředí, např. lov a sokolnictví, u jiných dochází k průniku všemi sociálními prostředími, např. stolní hry. Ženy jako účastnice společenských slavností i jako hráčky stolních her jsou zobrazeny na iluminacích ve všech sociálních prostředích. Analyzované rukopisy nezachytily ženy při sportovních hrách.

Předpoklad, že bohatě iluminované rukopisy představí zábavu a hry především v sociálním prostředí svého donátora, tedy v prostředí šlechtického dvora, se potvrdil. Ukázalo se však, že středověký tvůrce iluminací vnímal obraz prostředí komplexně a v některých případech, především v kalendářích hodiněk či žaltářů, zobrazil na pozadí života urozených objednavatelů díla i odpočinkové aktivity poddaných.

Mezi liturgickými knihami to jsou především žaltáře a knihy hodiněk, které zobrazují aktivity k danému tématu ve všech sociálních prostředích. Vydátným pramenem se ukázala být díla monograficky zaměřená popisující osobní zájem svého objednavatele, jejichž obrazová výzdoba je výpravným příkladem, ale neukazuje každodennost měšťanů ani venkovanů. Rovněž rytířská literatura, lyrická i epická, poskytuje iluminace především z dvorského prostředí. Zajímavým pramenem je spis naučný a mravokárný, který svojí obrazovou výzdobou popisuje kritizované a zakazované aktivity, které nejsou v souladu s bohabojným životem vedoucím ke spáse – navzdory tomu se však vyskytují hojně ve všech prostředích.

Analýza ve svém omezeném rozsahu nedokázala poukázat na existenci specifických her a zábav v určitém geografickém horizontu. Při interpretaci aktivit zobrazených postav v liturgických knihách se potýkala s možností existence skrytého významu obrazu. Občas narazila na zajímavou souvislost, která se objevila při porovnání různých verzí téhož rukopisného titulu. V obrazovém přehledu sestavila poměrně zajímavý výběr iluminací, které přispívají nejenom svým obrazem k poznání rozmanitosti středověké každodennosti, zajímavé jsou i z uměleckohistorického hlediska jednoznačnou proměnlivostí uměleckého výrazu, která – byť touto prací není posuzována – vypovídá o stylech a úrovních iluminátorských škol. Podařilo se jí však připravit alespoň základní orientaci v širokém poli zachovaných rukopisných pramenů tak, aby na toto nakročení mohlo být navázáno.

5. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

5.1. Seznam pramenů

Digitalizované knihovny:

BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA. Vatikánská apoštolská knihovna.

Online odkaz: <https://www.vaticanlibrary.va>

BNF GALLICA. Francouzská národní knihovna.

Online odkaz: <https://www.bnf.fr>

BODLEIAN LIBRARIES. Bibliotheca Bodleiana

Online odkaz: <https://www.bodleian.ox.ac.uk>

FOUNDATION MARTIN BODMER

Online odkaz: <https://fondationbodmer.ch>

ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK. Rakouská národní knihovna.

Online odkaz: <https://www.onb.ac.at>

REAL BIBLIOTECA del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial

Online odkaz: <https://rbme.patrimonionacional.es>

THE BRITISH LIBRARY. Britská knihovna.

Online odkaz: <https://www.bl.uk>

THE MORGAN LIBRARY. Morganova knihovna.

Online odkaz: <https://www.themorgan.org>

Vybrané rukopisy:

Antifonář z Bíliny, uloženo v SOKA Teplice, sign. MS 85

Bible Václava IV. /Biblia Wenceslai regis/, uloženo v ÖNB, sign. Cod. 2760

Cestovní žaltář /Portable Psalter/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Douce 5

Cestovní žaltář /Portable Psalter/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Liturg. 396

Hodinky /Book of Hours/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Douce 62

Hodinky /Book of Hours/, uloženo v The Morgan Library, sign. M. 287

Hodinky /Book of Hours/, uloženo v The Morgan Library, sign. MS M 1001

Hodinky Engelberta z Nassau /Book of Hours/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Douce 219

Kniha her /Libro de los Juegos/, uloženo v Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial

Kniha hodinek Yolandy de Lalaing /Book of Hours, use Yolande de Lalaing/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Douce 93

Kniha o lovu Gastona III. z Foix /Livre de la Chase/, uloženo v BNF, sign. ms. fr. 616

Kurýr /Der Renner/, uloženo v Morgan Library, New York, sign. MS M 763

Lounský graduál Pavla Mělnického, uloženo v SOkA Louny, sign. I. G. 8b

Luttrellův žaltář /Luttrell Psalter/, uloženo v The British Library, sign. MS 42130

O umění lovu s ptáky / De Arte Venandi cum Avibus/, uloženo v Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Pal. lat. 1071

Přebohaté hodinky vévody z Berry /Les Très Riches Heures du Duc de Berry/, uloženo v Musée Condé v Chantilly pod signaturou 65.

Rytířský román o králi Artušovi /Lancelot Cycle, Branch 3/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Ashmole 828

Spis o mládí / L'Acerba Eta/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Canon Ital. 38

Teplický graduál Jana Táborského z Klokotské Hory, uloženo v Regionálním muzeu v Teplicích, sign. MS 1

Trubadúr z Provence /Chansonnier Provençal/, uloženo v BNF, sign. BNF Fr. 854

Wilehalm, uloženo v ÖNB, sign. Cod. 2670.

Žaltář /Psalter/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Douce 6

Žaltář Anselma z Canterbury /Psalter of Anselm of Canterbury/, uloženo v Bodleian Library, sign. MS Auct. D. 2. 6.

5.2 Seznam literatury

ALEXANDER, Jonathan, J. G., *The Master of Mary of Burgundy: A Book of Hours for Engelbert of Nassau*. New York: George Braziller, 1970. ISBN: 0807605786

ALEXANDER, Jonathan, J. G. The Limbourg Brothers and Italian Art: A New Source. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* [online]. 1983, 46(4) [cit. 2021-4-29]. ISSN 00442992. Dostupné z: doi:10.2307/1482217

ASSMANN, Jan, *Kultura a paměť*, Praha: Prostor, 2001

BRODSKÝ Pavel, ŠUMOVÁ Martina, *Iluminované rukopisy v archivech na území Čech*, Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2017. ISBN 978-80-87782-79-8

BRODSKÝ Pavel, ŠUMOVÁ Martina, *Iluminované rukopisné zlomky z oblasti latinské kultury ve Sbírce grafiky a kresby Národní galerie v Praze*, Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2020. ISBN 978-80-88304 -53-1, ISBN 978-80-7035-771-2

BRODSKÝ Pavel, *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze*, Praha: KLP, 2000. ISBN 80-85917-78-5, ISSN 0585-5691

BRODSKÝ, Pavel. *Krása českých iluminovaných rukopisů*. Praha: Academia, 2012. ISBN: 978-80-200-2175-5.

BRODSKÝ, Pavel, SPURNÁ Kateřina, VACULÍNOVÁ Marta, ed. *Liber viaticus Jana ze Středy*. Praha: Academia, 2016. ISBN: 978-80-200-2553-1.

BROWN, Michelle, P., *Illuminated Manuscripts. A Guide to Technical Terms*. London: The British Library, 1994.

BROWN, Michelle, P., *The World of the Luttrell Psalter*. London: The British Library, 2006. ISBN: 0712349596

CALKINS, Robert G., *Programs of Medieval Illumination*. Spencer Museum of Art: University of Kansas, 1984. ISBN 9780913689127

DOLEŽALOVÁ, Lucie, PACOVSKÝ, Karel, *Lipnická bible*. Okrouhlice: Spolek za záchranu rodného domu J. Zrzavého, 2021. ISBN: 978-80-908223-0-6

FARBER, Allen S., The Work of an Early Fifteenth-Century, Parisian Manuscript Decorator. In: *Gesta*. The University of Chicago Press on behalf of the International Center of Medieval Art, 1993, vol. 32, s. 21-39.

FRUGONI Chiara, *A day in Medieval City*, Chicago: The University of Chicago, 2005. ISBN 0-226-26634-6

HAMEL, Christopher de, *Medieval craftsmen : scribes and illuminators*. London, British Museum Press 1999. ISBN 0-7141-2049-9

- HAZLBAUER Zdeněk, Středověká hra vrhcáby ve světle dobových pramenů. In: *Archaeologia Historica*. Praha: Archeologický ústav AV, 1992, 17, s. 421- 445
- HIML, Pavel, Tuček, Jan a kol., *Texty k historickému prosemináři*, Praha: FHS UK
- HOTSON J. Leslie, Bear Gardens and Bear-Baiting during the Commonwealth. In: *PMLA*. Cambridge: Cambridge University Press, 1925, Vol. 40, No. 2, s. 276-288
- HRČKOVÁ Nad'a, *Dějiny hudby I., Evropský středověk*. Praha: Ikar, 2005. ISBN 80-249-0524-8
- HROCH, Miroslav, *Hledání souvislostí: Eseje z komparativních dějin Evropy*, Praha: SLON, 2016, ISBN: 978-80-7491-232-6
- HUSA, Václav, Homo faber. Praha: Academia, 1967
- JALUŠKA Matouš, *Sto písní o Marii. Toledský Kodex Cantigas de Santa Maria krále Alfonsa X. Učeného*, Praha: Univerzita Karlova, FFa, 2019. ISBN: 978-80-7308-942-9
- KOSTÍLKOVÁ, Marie, *Iluminované rukopisy Svatovítského chrámu*, Praha: Odeon, 1975
- KOVÁČ, Peter, *Úsvit renesance – Dvorské umění císaře Fridricha II., Bamberský a Magdeburský jezdec*, Praha: Ars Auro Prior, 2010, ISBN: 978-80-904298-2-6
- KRÁSA, Josef a Karel STEJSKAL, *České iluminované rukopisy 13-16. století*. Praha: Odeon, 1990. České dějiny (Odeon). ISBN: 80-207-0114-1
- KUBÍK, Viktor, *Bible tábořského hejtmana Filipa z Padeřova a knižní malba husitské doby*. Praha: NLN, s.r.o., 2018. ISBN: 978-80-7422-662-5
- KUBÍK, Viktor. Na okraj vývoje funkce výzdoby bordur aneb kuželkáři v českých středověkých kancionálech. In: *Ústecký sborník historický Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: ONV a Okresní archiv v Ústí nad Labem, 2004, s. 305-326. ISSN: 0231-9349
- KUBÍK, Viktor. Poznámky k typologii mecenátu středověké knižní malby z hlediska modelů dobové bibliofilie. *Ecclesia docta : společenství ducha a umění: k životnímu jubileu profesora Jiřího Kuthana* / Praha: Univerzita Karlova v Praze, Katolická teologická fakulta, Ústav dějin křesťanského umění v NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2016 s. 361-379. ISBN: 978-80-7422-451-5
- KUBÍK, Viktor. Poznámky k možnostem obsahové interpretace akantové ornamentiky ve vývoji systému výzdoby středověkých rukopisů. In: *Ikonografie: témata, motivy, interpretace: kniha k počtě Jana Royta*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016 s. 99-109. ISBN: 978-80-246-2513-3
- KUBÍK, Viktor. Poznámky k možnostem obsahové interpretace ornamentiky antických a raně středověkých rukopisů (jako východiska pro gotickou iluminaci). In: *Obrazy uctívané, obdivované a interpretované: sborník k 60. narozeninám prof. Jana Royta*. Praha: Univerzita Karlova, Katolická teologická fakulta, LNL, 2015, s. 94 – 98. ISBN: 978-80-7422-382-2

LAWRENCE, Hugh. *Dějiny středověkého mnišství*, Praha: Vyšehrad, 2001. ISBN 80-85959-88-7

LURKER Manfred, *Slovník biblických obrazů a symbolů*, Praha: Vyšehrad, 1999. ISBN 80-7021-254-3

MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích, 1. a 2. díl*, Praha: Academia, 1999. ISBN 80-200-0895-0

MACEK Josef, *Jagellonský věk v českých zemích, 3. díl*, Praha: Academia, 1998. ISBN 80-200-0629-X

MARROW James H., Book of hours, use of Utrecht Masters of Gijssbrecht van Brederode. In: *Beyond words – illuminated manuscripts in Boston collection*. Boston: Boston College, McMullen Museum of Art 2016, s. 160

MIEKISCH Horst, *Hugo von Trimberg – Der Renner*, Bamberg: Erich Weiss Verlag, ISBN: 978-3-940821-84-3

MORGAN, Nigel J., Aspects of colour in English and French manuscript painting of the late 13th Century. *Europäische Kunst um 1300*. Wien: Herman Böhlhaus Nachfolger, 1986 s. 111-116. ISBN: 3-205-06386-4

MŽYKOVÁ, Marie, *Karusely*, Liberec: NPÚ, 2006

NEJEDLÝ Martin, *Fortuny kolo vrtkavé: Lásky, moc a společnost ve středověku*. Praha: Nakladatelství Aleš Skřivan, 2003. ISBN: 80-86493-08-3

NODL Martin, Čas a minulost ve vnímání vesničanů pozdně středověkých Čech. In: *Listy filologické/Folia filologica*. Praha: Kabinet pro klasická studia FLÚ AV ČR, vol. 121, č. ¾, roč. 1998, s. 255-275, ISSN: 0024-4457.

OHLER Norbert, *Válka a mír ve středověku*, Praha: H&H, 2004. ISBN 80-86022-91-9

RABELAIS Francois, *Gargantua a Pantagruel*, Praha: Odeon, 1968.

ROYT Jan, *Praha Karla IV.*, Praha: Karolinum, 2016. ISBN:978-80-246-3116-5

ROYT Jan, ŠEDINOVÁ Hana, *Slovník symbolů*, Praha: Mladá fronta, 1998. ISBN 80-204-0740-5

SMETÁNKA, Zdeněk, *Legenda o Ostojoji*, Praha: NLN, 2010, ISBN 978-80-7422-035-7

SOKOL Jan, *Člověk a náboženství*, Praha: Portál, 2004. ISBN: 80-7178-886-4

STEJSKAL, Karel. K problematice iluzivního prostoru v gotické knižní malbě. In: *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Z dějin umění*. Praha: Universita Karlova, [1992]-. V (1992), 75-90. ISSN: 0567-8293

STEJSKAL Karel, *V zajetí středověkého obrazu*, Praha:NLN, 2011. ISBN 978-80-7422-139-2

VERDON Jean, *Volný čas ve středověku*, Praha: Vyšehrad, 2003. ISBN 80-7021-543-7

WILD Tessa, *William Morris and his Palace of Art*. Londýn: Philip Wilson Publishers, 2018. ISBN: 1781300550

ZÍBRT Čeněk, *Z her a zábav staročeských*, Velké Meziříčí, Nakladatelství J. F. Šaška, 1889

6. OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Obr 1. *Václav IV. v péči lazebnic*, výřez z německy psaného rukopisu *Bible Václava IV. /Biblia Wenceslai regis/*, 1391 – 1395, Čechy, pergamen, uloženo v Rakouské národní knihovně ve Vídni, sign. Cod. 2760

Obr. 2. *Slavnostní průvod v Konstantinopoli* – vybraně oblečení muži tanečním krokem za hudebního doprovodu opouštějí brány města, zatímco ženy je doprovázejí pohledem z městského opevnění, výřez z Luttrellova žaltáře */Luttrell Psalter/*, fol. 164 v, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library pod signaturou MS 42130.
online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f164v
Dostupné ke dni 10.2.2022

Obr. 3. Muž žonglující se dvěma talíři, výřez z Rytířského románu o králi Artušovi /Lancelot Cycle, Branch 3/, fol. 43 v, zač. 14. století, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Ashmole 828.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/f3ea0f21-e61d-4c37-a5a8-162e224d5f95/surfaces/92902cff-c2f7-40e7-b82b-1ad9b65bfed3/>

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 4. Muž žonglující se dvěma talíři obrácenými dnem vzhůru, výřez ze Žaltáře /Psalter/, fol. 59r, kol. 1320, Flandry, Gent, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 6.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/4a0c575c-0cad-4dd2-8fd4-a6689c0ae1e8/surfaces/690869d3-a8a4-496a-b666-b6d461462575/>

Dostupné ke dni 19. 4. 2022

Obr. 5. Žena v čepci a v dlouhém šatě žonglující s talířem na vysoké tyči, v levé ruce drží hůlku k roztáčení talíře, výřez ze Žaltáře /Psalter/, fol. 99r, kol. 1320, Flandry, Gent, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 6.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/4a0c575c-0cad-4dd2-8fd4-a6689c0ae1e8/surfaces/51a98ab6-a50d-440f-8fc5-59ce60d6e0e0/>

Dostupné ke dni 19. 4. 2022

Obr. 6. Postava vyfukující slámkou bubliny, v pravé ruce drží misku s mýdlovou vodou, výřez ze Žaltáře /Psalter/, fol. 88v, kol. 1320, Flandry, Gent, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 6.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/4a0c575c-0cad-4dd2-8fd4-a6689c0ae1e8/surfaces/a64a98d2-f215-4dab-9de6-f976d5aff25e/>

Dostupné ke dni 19. 4. 2022

Obr. 7. Pištec hrající na dudy a kejklř v dlouhé suknici, výřez z Cestovního žaltáře /Portable Psalter/, fol. 18 r, 1320 – 1330, Flandry, Gent, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 5.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ffa96f42-fde8-4f82-93e5-0c645f7f1b94/surfaces/e8022ee0-0325-412b-acbc-de2ae4701230/>

Dostupné ke dni 9.4.2022

Obr. 8. Spoutaný medvěd čelí útoku psů, medvěďář pomocí holí chrání medvěda před vážnými zraněními, psovodi pobízejí svá zvířata k útoku, výřez z Luttrellova žaltáře /Luttrell Psalter/, fol. 161 r, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library. online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f161r Dostupné ke dni 10.2.2022

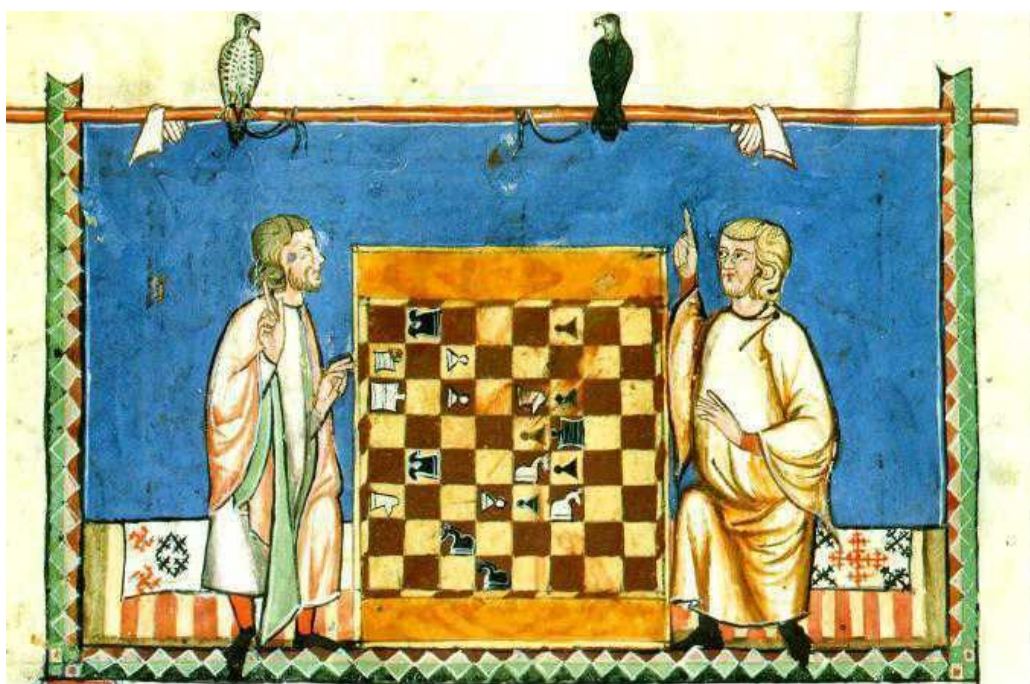
Obr. 9. Hráč kostek, který hraje se šestistrannými kostkami, výřez z Trubadúra z Provence /Chansonnier Provençal/, fol. 139, 1250 – 1300, Francie, pergamen, uloženo v Bibliothèque nationale de France, Paris, sign. BNF Fr. 854. Online odkaz: <http://visualiseur.bnf.fr/ConsulterElementNum?O=IFN-07837487&E=JPEG&Deb=1&Fin=1&Param=C> Dostupné ke dni: 12. 4. 2022

Obr. 10. Hráči z Východu hrají šachy za přítomnosti učitele, jenž jednomu z hráčů vysvětluje pravidla hry, dobře patrné postavení figur na desce, výřez z *Knihy her /Libro de los Juegos/*, 1283, Španělsko, pergamen, uloženo v Monasterio y Sitio de El Escorial en Madrid.

Online odkaz: https://cs.wikipedia.org/wiki/Libro_de_los_juegos

Dostupné ke dni 17. 4. 2022

Obr. 11. Hráči šachů, nad nimi na bidle sedí draví ptáci v barvě hracích figur každého z hráčů, zvláštní symbolika je na koberecích, dobře patrné postavení figur na desce, výřez z *Knihy her /Libro de los Juegos/*, 1283, Španělsko, pergamen, uloženo v Monasterio y Sitio de El Escorial en Madrid.

Online odkaz: https://cs.wikipedia.org/wiki/Libro_de_los_juegos

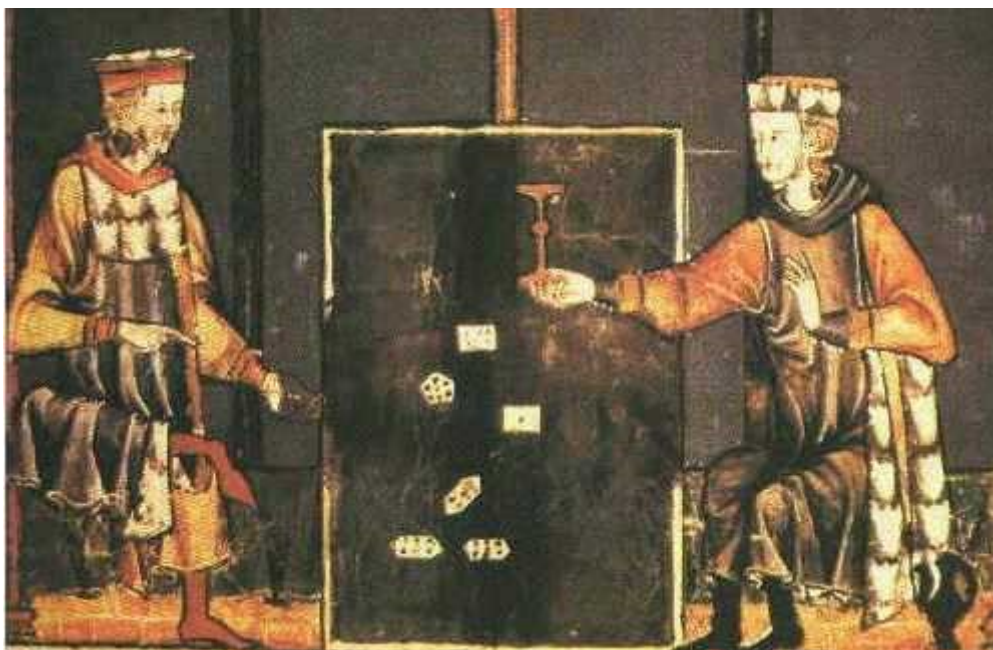
Dostupné ke dni 17. 4. 2022

Obr. 12. *Hráči metají šestistranné kostky*, výřez z *Knihy her /Libro de los Juegos/*, 1283, Španělsko, pergamen, uloženo v Monasterio y Sitio de El Escorial en Madrid.

Online odkaz: https://cs.wikipedia.org/wiki/Libro_de_los_juegos

Dostupné ke dni 17. 4. 2022

Obr. 13. *Hráči hrají osmistranné kostky nebo karty?*, hráč vpravo drží přesýpací hodiny?, výřez z *Knihy her /Libro de los Juegos/*, 1283, Španělsko, pergamen, uloženo v Monasterio y Sitio de El Escorial en Madrid.

Online odkaz: https://cs.wikipedia.org/wiki/Libro_de_los_juegos

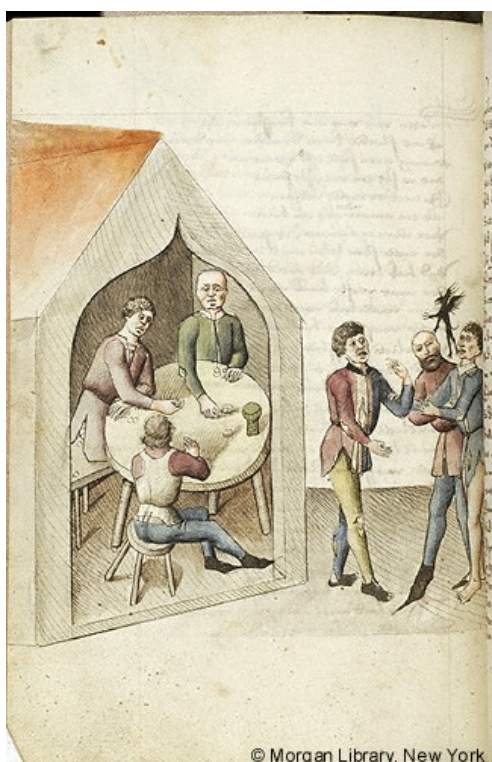
Dostupné ke dni 17. 4. 2022

Obr. 14. Ženy hrají šachy, dobře patrné postavení figur na desce, výřez z *Knihy her /Libro de los Juegos/*, 1283, Španělsko, pergamen, uloženo v Monasterio y Sitio de El Escorial en Madrid.

Online odkaz: https://cs.wikipedia.org/wiki/Libro_de_los_juegos

Dostupné ke dni 17. 4. 2022

Obr. 15. *Hráči kostek*, výřez z rukopisu *Kurýr /Der Renner/*, fol. 131v, 2. pol. 15. století, Rakousko, Tyrol, papír, uloženo v Morgan Library, New York, sign. MS M 763.

Online odkaz: <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/41/133202>

Dostupné ke dni 1. 3. 2022

Obr. 16. *Vrhcábníci*, výřez z rukopisu *Kurýr /Der Renner/*, fol. 134v, 2. pol. 15. století, Rakousko, Tyroly, papír, uloženo v Morgan Library, New York, sign. MS M 763.

Online odkaz: <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/43/133202>

Dostupné ke dni 1. 3. 2022

Obr. 17. *Hráči kuželek – s jednou koulí shazují na place postavené kuželky*, výřez z rukopisu *Kurýr /Der Renner/*, fol. 133v, 2. pol. 15. století, Rakousko, Tyrol, papír, uloženo v Morgan Library, New York, sign. MS M 763.
Online odkaz: <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/42/133202>
Dostupné ke dni 1. 3. 2022

Obr. 18. *Opilství – tři prostí lidé sedící na zemi, tři lépe oblečení poblíž koně*, výřez z rukopisu *Kurýr /Der Renner/*, fol. 26r, 2. pol. 15. století, Rakousko, Tyroly, papír, uloženo v Morgan Library, New York, sign. MS M 763.

Online odkaz: <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/5/133202>

Dostupné ke dni 1. 3. 2022

Obr. 19. Obžerství – tři hodující muži, výřez z rukopisu *Kurýr /Der Renner/*, fol. 124r, 2. pol. 15. století, Rakousko, Tyroly, papír, uloženo v Morgan Library, New York, sign. MS M 763.

Online odkaz: <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/37/133202>

Dostupné ke dni 1. 3. 2022

Obr. 20. *Hra s míčem, pravděpodobné házející hráč ve žlutém oděvu a míč kopající hráč v modrém oděvu, výřez z Hodinek /Book of Hours/, fol 96r, 1400, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 62.*

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/937bbece-fc36-44c8-b84e-3c2821c365e3/surfaces/dec3dddb-853e-4f08-bc18-d7c5b7af5173/>

Dostupné ke dni 5. 5. 2022

Obr. 21. *Odpalování míčku nadhozeného pomocí důmyslného stojánu, jeden hráč s dřevěnou pálkou, druhý přichází jako pomocník k nadhození, výřez z Hodinek /Book of Hours/, fol 122r, 1400, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 62.*

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/937bbece-fc36-44c8-b84e-3c2821c365e3/surfaces/e1de8b57-55c4-4b19-be13-4da0678c79b9/>

Dostupné ke dni 5. 5. 2022

Obr. 22. Dva hráči s dřevěnými pálkami si pinkají pérový košíček, výřez z *Hodinek /Book of Hours/*, fol 102r, 1400, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 62.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/937bbece-fc36-44c8-b84e-3c2821c365e3/surfaces/1859d43b-97d6-4de1-8aba-5f69c63b371a/>

Dostupné ke dni 5. 5. 2022

Obr. 23. Zápasníci v bojovém postavení, vedle nich na zemi spočívá jejich odložený svrchní šat, výřez z *Hodinek /Book of Hours/*, fol 67v, 1400, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 62.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/937bbece-fc36-44c8-b84e-3c2821c365e3/surfaces/7a22e8e9-d270-4a1d-81b6-1a81fb29ff3b/>

Dostupné ke dni 5. 5. 2022

Obr. 24. *Dva zápasníci v bojovém postoji*, výřez z *Hodinek Yolandy de Lalaing /Book of Hours, use Yolande de Lalaing/*, fol 105v, kol. 1450, Nizozemí, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 93.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ae31ebbd-599e-45d4-b849-34eea1b7d372/surfaces/7a103275-1abc-4017-af07-d1fb91b7d529/>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 25. *Tančící dívka a hudebník hrající na housle*, výřez ze *Žaltáře /Psalter/*, fol. 1r, kol. 1320, Flandry, Gent, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 6. Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/4a0c575c-0cad-4dd2-8fd4-a6689c0ae1e8/surfaces/bf27d386-dfd9-41f2-b5b4-6cddca9fa5e9/>
Dostupné ke dni 19. 4. 2022

Obr. 26. *Pištec s dudami vábí jelena*, výřez ze *Spisu o mládí / L'Acerba Eta/*, fol. 62r, kol. 1456, Itálie, pravděpodobně Florencie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Canon. Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/508d6f80-718b-4fcd-9de5-d1ae61379d83/surfaces/742f3898-0b65-431a-9fb2-093e670713ad/>
Dostupné ke dni 8. 2. 2022

Obr. 27. *Hráči kuliček*, výřez z *Luttrellova žaltáře /Luttrell Psalter/*, fol. 193 v, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library pod signaturou MS 42130.

Online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f193v

Dostupné ke dni 10.2.2022

Obr. 28. *Péče o psí smečku* – specialisté oblečení v módním oděvu pečují psům o srst, o zuby a o drápy, podrobně zpracovaná anatomie psů dovoluje rozpoznat lovecké dogy a chrty, výřez z *Knihy o lovu Gastona III. z Foix /Livre de la Chase/*, fol. 40v, první čtvrtina 15. století, Francie, pergamen, uloženo v Bibliothèque nationale de France pod signaturou ms. fr. 616.

Online odkaz: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52505055c/f84.item>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 29. *Hon na králíky – kladení návnad, různé druhy pastí (nory zahrazené větévkami, pletená oka, lov se psy a s fretkou, sbírání ulovených zvířat, výřez z Knihy o lovu Gastona III. z Foix / Livre de la Chase/, fol. 92r, první čtvrtina 15. století, Francie, pergamen, uloženo v Bibliothèque nationale de France pod signaturou ms. fr. 616.*

Online odkaz: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52505055c/f187.item>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 30. *Začátek honu na jelena, dva jezdci na koních dávají prvním troubením znamení psodům, kteří pouštějí psy z vodítek, výřez z Knihy o lovu Gastona III. z Foix / Livre de la Chase/, fol. 68r, první čtvrtina 15. století, Francie, pergamen, uloženo v Bibliothèque nationale de France pod signaturou ms. fr. 616.*

Online odkaz: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52505055c/f139.item>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 31. *Ceremonie nad ulovenou trofejí – vyvržení skoleného jelena za přítomnosti Gastona III. z Foix, psovodi drží psy opět na vodítkách*, výřez z *Knihy o lovu Gastona III. z Foix / Livre de la Chase/*, fol. 70r, první čtvrtina 15. století, Francie, pergamen, uloženo v Bibliothèque nationale de France pod signaturou ms. fr. 616.
 Online odkaz: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52505055c/f143.item>
 Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 32. *Ukázka sokolnictví*, výřez z manuskriptu *O umění lovu s ptáky / De Arte Venandi cum Avibus/*, kol. 1240, uloženo v Biblioteca Apostolica Vaticana pod signaturou Pal. lat. 1071
 Online odkaz: [Pal.lat.1071 | DigiVatLib](https://digi.vatlib.it/Pal.lat.1071)
 Dostupné ke dni 10. 5. 2022

Obr. 33. Sokolník v červeném šatě drží dravého ptáka na pravé ruce, výřez z Luttrellova žaltáře /Luttrell Psalter/, fol. 41r, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library pod signaturou MS 42130.

Online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f041r

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 34. Sokolník na koni drží dravého ptáka na levé ruce, výřez z Luttrellova žaltáře /Luttrell Psalter/, fol. 163r, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library pod signaturou MS 42130.

Online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f163r

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 35. Sokolník v módním oděvu se připravuje k výcviku dravých ptáků, výřez z rukopisu Hodinky Engelberta z Nassau /Book of Hours/, fol. 48v, 1470-1490, Flandry, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu pod signaturou MS Douce 219.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/5a7067a1-a61c-4bbc-bca7-f7b0fcee812c/surfaces/8d102e59-954f-4a0b-82bc-e4d2f3376868/>

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 36. *Práce s návnadou, výcvik k lovu*, výřez z rukopisu *Hodinky Engelberta z Nassau /Book of Hours/*, fol. 55v, 1470-1490, Flandry, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu pod signaturou MS Douce 219.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/5a7067a1-a61c-4bbc-bca7-f7b0fcee812c/surfaces/22a74a04-6d84-4137-81dd-dc2b2e7fe54f/>

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 37. *Tři urození lovci na koních v doprovodu psí smečky, první jezdec zleva nese na levé ruce dravého ptáka*, výřez z *Hodinek Yolandy de Lalaing /Book of Hours, use Yolande de Lalaing/*, fol 57v, kol. 1450, Nizozemí, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 93.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ae31ebbd-599e-45d4-b849-34eea1b7d372/surfaces/edd5f0f7-8a0e-40ee-b1c9-67ab8efbc357/>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 38. *Lovci na koních a psův stíhají kořist*, výřez z *Hodinek Yolandy de Lalaing /Book of Hours, use Yolande de Lalaing/*, fol 22r, kol. 1450, Nizozemí, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 93.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ae31ebbd-599e-45d4-b849-34eea1b7d372/surfaces/a3789b32-7acb-4936-aa00-b468906064da/>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 39. *Honící psi stíhají kance*, výřez z *Hodinek Yolandy de Lalaing /Book of Hours, use Yolande de Lalaing/*, fol. 80r, kol. 1450, Nizozemí, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 93.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ae31ebbd-599e-45d4-b849-34eea1b7d372/surfaces/3791c16b-d8ee-43d9-a70b-a6502a7e76c4/>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 40. *Jezdec s napjatým lukem stíhá v doprovodu psa jelena*, výřez z *Rytířského románu o králi Artušovi /Lancelot Cycle, Branch 3/*, fol. 45 v, zač. 14. století, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Ashmole 828.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/f3ea0f21-e61d-4c37-a5a8-162e224d5f95/surfaces/75f3931b-c6bf-4417-9466-70ebbad1a9df/>

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 41. *Hon na zajíce, lovec úspěšně zasáhl zvíře šípem*, výřez z *Rytířského románu o králi Artušovi /Lancelot Cycle, Branch 3/*, fol. 13r, zač. 14. století, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Ashmole 828.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/f3ea0f21-e61d-4c37-a5a8-162e224d5f95/surfaces/0ff55285-1fa7-406b-b5c9-1ead6e8ab8ff/>

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 43. *Dva bojovníci ve zbroji v turnajovém klání s kopími*, výřez z *Luttrellova žaltáře /Luttrell Psalter/*, fol. 82r, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library pod signaturou MS 42130.

Online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f082r

Dostupné ke dni 10.2.2022

Obr. 44. Čtyři turnajovní jezdcí v plné zbroji – dva z nich ve střetu s meči, zatímco dva na koních v čabrakách se chystají na střet s kopími, výřez z *Hodinek Yolandy de Lalaing* /*Book of Hours, use Yolande de Lalaing*/, fol 80v, kol. 1450, Nizozemí, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 93.

Online: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ae31ebbd-599e-45d4-b849-34eea1b7d372/surfaces/5ff5faf9-f9cf-4be6-8ab8-e09f5f3663e8/>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 45. Skupina lučištníků zleva míří s napjatými tětivami do terče, úspěšný střelec vpravo ukazuje levou rukou k čistému zásahu uprostřed terče, výřez z *Luttrellova žaltáře* /*Luttrell Psalter*/, fol. 147v, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library pod signaturou MS 42130.

Online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f147v

Dostupné ke dni 10.2.2022

Obr. 46. Kolbiště pro lučištníky, na levé straně přístřešek pro střelce, na pravé straně přístřešek pro hodnocení dostřelů u terče, za travnatým kolbištěm jednoduchá tribuna pro urozené diváky – snad patrony soutěže, výřez z *Hodinek Yolandy de Lalaing /Book of Hours, use Yolande de Lalaing/*, fol 101r, kol. 1450, Nizozemí, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 93.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ae31ebbd-599e-45d4-b849-34eea1b7d372/surfaces/4a74b237-5078-4ae8-a7a5-273a1a1c5e9d/>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 47. Dvě dámy v bohatém oděvu a s korunami na hlavách hrají šachy za přítomnosti znalce způsobu hry a pravidel, výřez ze spisu *Wilehalm* německého autora Wolframa von Eschenbach, fol. 21r, kol. 1320, Německo, pergamen, uloženo v *Österreichische Nationalbibliothek Vídeň*, pod signaturou Cod. 2670.

Online odkaz: https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?BAG_8427502

Dostupné ke dni 22. 2. 2022

Obr. 48. Urozený pár živě gestikulující při hře vrhcáby, výřez z Luttrellova žaltáře /Luttrell Psalter/, fol. 76v, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library pod signaturou MS 42130.

Online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f076v

Dostupné ke dni 10.2.2022

Obr. 49. Dívka v modrém šatě sedí mezi květinami a plete věneček, před ní v uctivé vzdálenosti pokleká mladý muž, pravou rukou jí podává květinu, v levé ruce drží pokrývku hlavy nebo košík, výřez z Hodinek /Book of Hours/, fol 62r, 1400, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 62.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/937bbeece-fc36-44c8-b84e-3e2821c365e3/surfaces/d89f33cc-b12e-4c92-b25d-44a34011201b/>

Dostupné ke dni 5. 5. 2022

Obr. 50. Velikonoční hostina na Artušově dvoře, čtyři stolující muži, k pokrmu prostřeno chlebem a rybami, výřez z Rytířského románu o králi Artušovi /Lancelot Cycle, Branch 3/, fol. 44v, zač. 14. století, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Ashmole 828.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/f3ea0f21-e61d-4c37-a5a8-162e224d5f95/surfaces/a13b4da2-fb92-4cfc-8e98-182c2e72f841/>

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 51. *Král Artuš při hodování osloven mnichem, pět stolujících mužů za stolem prostřeným chlebem a pokrmem v miskách, výřez z Rytířského románu o králi Artušovi /Lancelot Cycle, Branch 3/, fol. 17v, zač. 14. století, Francie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Ashmole 828.*

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/f3ea0f21-e61d-4c37-a5a8-162e224d5f95/surfaces/fe8e553-a13f-4b64-ad37-9c6b45167c17/>

Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 52. Slavnostní stůl po ukončení sklizně, stoluji muži i ženy, ke stolu přizváni dva zástupci církve, výřez z Luttrellova žaltáře /Luttrell Psalter/, fol. 208r, 1325–1340, Anglie, pergamen, uloženo v The British Library pod signaturou MS 42130.
Online odkaz: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_f208r
Dostupné ke dni 10.2.2022

Obr. 53. Leden – hodující šlechtic, v pravé ruce drží misku, v levé ruce roh, výřez z Žaltáře Anselma z Canterbury /Psalter of Anselm of Canterbury/, fol. r, 1140-1150, Anglie, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Auct. D. 2. 6.
Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/1f893d08-f517-4fa8-9e20-02c225c70b71/surfaces/c4cf9e32-9e9e-4be7-a70b-8a4ffa06f10c/>
Dostupné ke dni 10. 2. 2022

Obr. 54. Leden – slavnostní hostina, společnost Jana z Berry, jenž sedí za stolem oblečen do modrého pláště a s kožešinovou čepicí na hlavě, za stolem je velkorysý krb, nad krbem a okolo místnosti rozvinuta rodová symbolika, na bohatě prostřeném stole se volně pohybují vévodovi malí psi, výřez z *Přebohatých hodiněk vévody z Berry* /*Les Très Riches Heures du Duc de Berry*/, fol. 2r, kol. 1410, Francie, pergamen, uloženo v Musée Condé v Chantilly pod signaturou 65.

Online odkaz:

<https://web.archive.org/web/20081008145434/http://www.christusrex.org/www2/berry/f2r.html>

Dostupné ke dni 19. 5. 2022

Obr. 55. Duben – společnost urozených mužů a žen se baví v přírodní zahradě, dvě ženy hledají v trávě květiny, dva páry opodál živě gestikulují – žena ve fialovém plášti snad ukazuje ostatním prsten, vpravo vhléd do štěpnice, výřez z *Přebohatých hodiněk vévody z Berry* /*Les Très Riches Heures du Duc de Berry*/, fol. 4v, kol. 1410, Francie, pergamen, uloženo v Musée Condé v Chantilly pod signaturou 65.

Online odkaz:

<https://web.archive.org/web/20081008142843/http://www.christusrex.org/www2/berry/f4v.html>

Dostupné ke dni 19. 5. 2022

Obr. 56. Květen – snad májová slavnost Božího těla nebo slavnost v níž důležitou úlohu hrají tři dámy v zelených pláštích uprostřed průvodu, který vedou hudebníci, výřez z Přebogatých hodiněk vévody z Berry /*Les Très Riches Heures du Duc de Berry*/, fol. 5v, kol. 1410, Francie, pergamen, uloženo v Musée Condé v Chantilly pod signaturou 65.

Online odkaz:

<https://web.archive.org/web/20081009185406/http://www.christusrex.org/www2/berry/f5v.html>

Dostupné ke dni 19. 5. 2022

Obr. 57. *Srpen – lovecká výprava urozených na koních s sebou vede psy a nese na rukou dravé ptáky, zatímco v pozadí probíhá sklizeň a venkované se osvěžují při koupání v rybníce, výřez z Přebohatých hodiněk vévody z Berry /Les Très Riches Heures du Duc de Berry/, fol. 8v, kol. 1410, Francie, pergamen, uloženo v Musée Condé v Chantilly pod signaturou 65.*

Online odkaz:

<https://web.archive.org/web/20081009183713/http://www.christusrex.org/www2/berry/f8v.html>

Dostupné ke dni 19. 5. 2022

Obr. 58. Únor – zatímco venku je potřeba obstarat dříví a nakrmit domácí zvířata, uvnitř domu se lidé urození i prostí zdržují poblíž ohně v teple. Žena v modrém šatě patří k urozené společnosti, postavy zobrazené za ní jsou venkovanky. Výtěz z *Přebogatých hodiněk vévody z Berry /Les Très Riches Heures du Duc de Berry/*, fol. 2v, kol. 1410, Francie, pergamen, uloženo v Musée Condé v Chantilly pod signaturou 65.

Online odkaz:

<https://web.archive.org/web/20081008145439/http://www.christusrex.org/www2/berry/f2v.html>

Dostupné ke dni 19. 5. 2022

Obr. 59. *Leden* – muž v pláštěnce s kápí si ohřívá nohy nad ohněm, k ústům si pravou rukou přikládá mělkou mísu, výřez z *Cestovního žaltáře /Portable Psalter/*, fol. 1r, 1250-1260, Flandry, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Liturg. 396. Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/7f78b652-2179-45c8-8ea9-9181ee081bbf/surfaces/2e927f19-281b-40a6-b3ed-da7f87df9a46/> Dostupné ke dni 4. 3. 2022

Obr. 60. *Dva muži polapili do sítě ptáka, opodál v kleci další kořist, shora střemhlav přilétá dravec. Muži jsou oblečeni v suknicích podobných kněžskému oděvu.* Výřez ze *Žaltáře /Psalter/*, fol. 41v-42r, kol. 1320, Flandry, Gent, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 6. Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/4a0c575c-0cad-4dd2-8fd4-a6689c0ae1e8/surfaces/eb37fa1d-bfb7-41b6-b2d6-ed0c2bd20b0d/> Dostupné ke dni 19. 4. 2022

Obr. 61. *Tanec venkovských mužů po zvěstování o narození Páně*, výřez z *Hodinek Yolandy de Lalaing /Book of Hours, use Yolande de Lalaing/*, fol 28r, kol. 1450, Nizozemí, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 93.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/ae31ebbd-599e-45d4-b849-34eea1b7d372/surfaces/92ac6de9-b682-4457-9bbb-31dce745b33b/>

Dostupné ke dni 12. 2. 2022

Obr. 62. *Venkovská společnost, muži i ženy, tančí po zvěstování o narození Páně*, doprovází je pištec s dudami a pes, výřez z *Hodinek /Book of Hours/*, fol 44r, kol. 1475, Francie, Poitiers, pergamen, uloženo v Morgan Library, New York pod sign. MS M 1001.

Online odkaz: <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/5/76937>

Dostupné ke dni 10. 5. 2022

Obr. 63. *Pastýři a pastýřky tančí v kruhu po zvěstování o narození Páně, doprovází je pištec s dudami, výřez z Hodinek /Book of Hours/, fol 64v, kol. 1445, sev. Francie nebo Flandry, pergamen, uloženo v Morgan Library, New York pod sign. M. 287.*

Online odkaz: <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/13/76837>

Dostupné ke dni 12. 5. 2022

Obr. 64. *Postava se zakrytýma očima se snaží bidlem, které drží oběma rukama, zasáhnout bedněný soudek, který připravuje druhý zúčastněný. Třetí postava dohlíží na dobré zakrytí očí „hráče“ a navádí jej.* Výřez ze *Žaltáře /Psalter/*, fol. 82v, kol. 1320, Flandry, Gent, pergamen, uloženo v Bodleian Library v Oxfordu, sign. MS Douce 6.

Online odkaz: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/4a0c575c-0cad-4dd2-8fd4-a6689c0ae1e8/surfaces/0358c652-6af4-46f2-a914-e58dcf0b08a4/>

Dostupné ke dni 19. 4. 2022